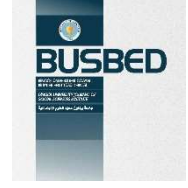

Makalenin Türü : Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi : 31.05.2022
Kabul Tarihi : 30.11.2022

 <https://doi.org/10.29029/busbed.1123911>

İNGİLİZ EMPERYALİZMİNİ TARİHSEL BAĞLAMDA YENİDEN DÜŞÜNMEK*

Habibe TEMİZSU¹

ÖZ

Kökü Latince ‘imperator’ kelimesine dayanan emperyalizm ifadesi, daha ziyade baskıcı idarelerin keyfi metotları ile alakalandırılmıştır. Yönetimsel açıdan bakıldığında ise temelde başkalarına ait kaynakların haksız kullanımı üzerinde durulmaktadır. Gerçekten de Ortaçağ’ın Avrupa adına karanlık geçen sürecinin sonuna doğru yaklaşmışken, keşfedilen yeni topraklardan her bakımdan yararlanılıyordu. Yeryüzü belki -çok daha evvelce-, Antik Çağ’da kolonicilikle tanışmıştı ama tarihsel seyir içinde artık imparatorlukların sistem değiştirdiği kabul edilen bu süreçte, ele geçirilen topraklarda emperyal kuvvetler sadece bu toprakların sakinleriyle değil, kendi aralarında da mücadele etmişlerdi. Ancak bu mücadelede başarı kalıcı olmaya bağlıydı ve Avrupalı güçlerin her biri kendi adına ayrıntıda birbirinden ayrılan yöntemler izlemekteydi. Sömürgeciliğin coğrafi keşiflerle farklı bir boyut kazanıp okyanusların ötesine taşındığı süreçte Portekiz ve İspanya’nın yanında İngiltere, Fransa ve Hollanda adeta bir yer kapmaca yarışına girişmişti. Ancak tüm bu Avrupalı güçlerin içinde İngiltere’nin emperyal yayılmacılığı ayrı bir yere sahiptir. Elbette diğer rakipleri gibi kendi içinde belli bir düzene sahip göç politikaları ile kalıcı olmaya çalışmışlardır, ancak onları rakiplerinden ayıran çeşitli siyasi, ekonomik ve kültürel hamleleri olmuştur. Bu çalışmada özellikle 19’uncu yüzyılda altın çağını yaşayan İngiliz emperyalizmi tarihsel bağlamda ele alınacak, çağdaşı olan emperyal kuvvetlerden ayrılma nedenleri üzerinde durulacaktır.

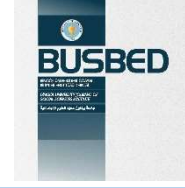
Anahtar Kelimeler: Emperyalizm, İngiliz Emperyalizmi, Sömürgecilik Tarihi, Britanya İmparatorluğu.

* Bu çalışma yazarın Henry Walter Bellew’in Eserlerinde İngiliz Emperyalizmi adlı doktora tezinin bir bölümünün revize edilmiş halidir.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, habibetemizsu@gmail.com,

 <https://orcid.org/0000-0003-1132-6033>.

Article Type : Research Article
Date Received : 31.05.2022
Date Accepted : 30.11.2022

<https://doi.org/10.29029/busbed.1123911>

RETHINKING BRITISH IMPERIALISM IN HISTORICAL CONTEXT*

Habibe TEMİZSU¹

ABSTRACT

As a term the word imperialism originated from the Latin word 'imperator' and was rather linked with authoritarian rulings and their arbitrary treatments. In administrative statements it is basically dwelled on the misapplication of resources of others. As a matter of fact close to the end of the middle ages, when Europe was on the eve of enlightenment, the explorers took advantage of the new lands in every aspect. Although the World became acquainted with colonialism in long ago ancient times, empires changed their regulations in historical process. In this new era, the imperial powers not just combated against the indigenous people, but they had also among each other a serious long lasting competition. Yet being permanent in the new land was the essential success and to achieve this goal, each one was following methods differing in details. Within this period, colonialism was expanded across the oceans with geographical discoveries and showed an alteration. Portuguese and the Spanish, pursued by the British, French and Dutch, were seizing every piece of soil, but among all these European powers, Britain's expansionism gained supremacy in progress of time. No doubt that the Britons followed a systematic settlement policy for the new colonies to be there to stay, as their competitors did, but various political, economical and cultural practices towered Britain over her rivals and oriented the new position. In this study, British Imperialism that was living its golden age during 19th century, will be examined in historical context, and analyzed within the scope of its separateness from the other imperial powers.

Keywords: Imperialism, British Imperialism, Colonial History, British Empire.

* This study is a reorganised version of a part of the author's Ph.D. dissertation with the title *British Imperialism in Henry Walter Bellew's Works*.

¹ Asst. Prof., Bingöl University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration, habibetemizsu@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1132-6033>.

1. GİRİŞ

Siyasi olarak etkin bir devletin daha az etkin bir başka devlet üzerinde hakimiyet kurma süreci ve bunu sürdürmesi *emperyalizm*, izlediği siyaset ile başka oluşumlar üzerinde hakimiyet kuran daha güçlü yapı ise *imparatorluk* olarak isimlendirilir. Doğulu toplumların tarihleri emperyalist istilalarla dolu olduğundan bu terimi sıkça duyar ya da telaffuz ederiz. Ancak bu ifadeyi daha net anlayabilmek için konu ile ilgili birbirinden farklı yaklaşımları incelemek gerekir (Doyle, 1986, s.18). Öte yandan emperyalizm üzerine yoğunlaşmış eserlerde, adı ilk anılan devletlerden biri olarak, doğudan batıya pek çok noktada sömürge sahibi olmuş olan İngiltere'yi görmek mümkün. Öyle ki emperyal devlet dediğimizde ilk akla gelen devletlerin başında İngiltere gelir. Kendisi de İngiliz olan radikal liberal ekonomist ve sosyal bilimci John A. Hobson'a göre de emperyal politikaların temel prensipleri üzerine fikir yürütürken buna dair somut örneklemelerin çoğu İngiliz emperyalizminin gelişiminden verilmektedir (1902, s.V; ayrıca bkz. Cain, 2002, s.81-82; Go, 2014, s.43).

2. YÖNTEM

Bu çalışmada İngiliz emperyal politikası incelenirken, daha iyi anlaşılması adına öncelikli olarak emperyalizm terimi, akabinde İngiltere özelinde emperyalizm ele alınacaktır. Son olarak Britanya İmparatorluğunun emperyal gelişimi değerlendirilecektir.

İngiltere ile alakalı araştırmalarda muhtelif isimlere rastlamak mümkündür. Bunlardan Great Britain veya Britain aslında Avrupa'nın kuzey batı kıyılarına komşu olan England yani İngiltere, İskoçya ve Galler'i kapsarken (Belsham, 1805), çeşitli çalışmalarda eş anlamlısı olarak Kuzey İrlanda'yı da içeren United Kingdom yani Birleşik Krallık (Welsh, 2002) adı görülmektedir. Bunların dışında dünya genelindeki deniz aşırı kolonileriyle birlikte zikredildiğinde British Empire yani Britanya İmparatorluğu adının kullanıldığını görüyoruz (Winks, 1999). Tarihsel seyir içinde çeşitli formlarına rastlayabileceğimiz, günümüzdeki resmi adı United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland olan bu siyasi yapının en yaygın kısa isim olarak ise İngiltere (Özcan, 2000a) adı kullanılmaktadır. Bu çalışmada da ağırlıklı olarak İngiltere adı tercih edilmiş, deniz aşırı kolonileriyle oluşturduğu emperyal yapıya vurgu yapılırken ise Britanya İmparatorluğu adı kullanılmıştır.

Çalışmada emperyal, kolonyal, sömürge(cilik) ifadelerine sıkça rastlanılacaktır. Bunlardan emperyal kelimesi ile, *üstün güç ve buyruk* vurgusu yapılırken, kolonyal kelimesi ise metinde *koloniye ait ve koloni ile ilgili* anlamlarıyla tercih edilmiştir (İplikçi, 2017). Kolonicilik ile eş anlamlı kabul edilen sömürgecilik kelimesi, *bir devletin sınırları dışında olan ve çeşitli yollarla ele geçirdiği topraklarda, yerli halkın üzerinde siyasi, iktisadi ve kültürel alanlarda sağladığı üstünlük, fayda ve bu toprakları yağmalaması* anlamı esas alınarak kullanılmıştır. Yine sömürgecilik kelimesi ile alakalı olarak, akışa göre koloni yerine sömürge, kolonici yerine sömürgeci gibi türevlerine rastlanacaktır (Kavas, 2009).

1. Emperyalizm

Her ne kadar uygulaması yüzyıllar öncesine dayanmış olsa da ilmi olarak emperyalizm ifadesinin tartışmalarda kullanılmaya başlanması ancak 20'nci yüzyılın başlarına denk gelmektedir. Üzerine üretilen ilk teorilerde ise bu ifadenin daha ziyade kapitalizmle beraber anılır olduğunu görmek mümkündür (Erskine, 2010, s.4). Robert Johnson, emperyalizm terimi üzerinde ihtilafların söz konusu olduğunu, hatta bu terimin tarihi anlamda bir *işkenceye* maruz kaldığını iddia etmektedir. Buna göre, emperyalizm hala daha çok Marksist ekonomik terimler altında tartışılırken, tarihçiler ise emperyalizm ve bununla bağlantılı olarak koloniciliğin tanımını belirlemeye çalışmışlardır (Johnson, 2003, s.1). Kapitalizm öncesi daha görünür bir tahakküm hali olan kolonicilik, kapitalizm evresiyle adeta başkalaşma yaşayarak bir üst basamağa yani emperyalizme dönüşmüştür. Böylece kolonicilikle sağlanan hakimiyet halinin görünürlüğü azalmış ve emperyalizm için daha meşru gibi görünen bir temel oluşmuştur (İplikçi, 2017, s.1530).

Bu noktada kolonicilik ya da diğer adıyla sömürgeciliği hatırlama zarureti ortaya çıkmaktadır. Azmi Özcan (2000b, s.299), sömürgeciliği, güçlü Avrupa devletlerinin dünyanın diğer ülkelerinin toprak ve kaynaklarını keşif, ilhak, işgal ve istimlak ederek kendi ülkeleri için kullanmaları olarak tarif etmektedir. Ona göre modern anlamda 15'inci yüzyılın sonlarında ortaya çıkan sömürgecilik, yakın zamana kadar devam etmektedir. Tarihi anlamda Avrupalı devletlerin Ümit Burnu ve Amerika'yı keşfetmeleri ile başlayan bu süreçte İngiltere zamanla tartışmasız bir üstünlük kazanmış olup yakın bir döneme kadar da dünyanın en büyük emperyal imparatorluğunun sahibi olmuştur. Ahmet Kavas ise günümüzde tarz ve görüntüsünü değiştirmiş olduğunu belirterek sömürgeciliğin hala sürdüğü iddiasıyla, tarihi anlamda bu uygulamanın Antik Çağ'dan modern zamanlara kadar gelen bir süreç içinde farklı şekillerde görülmüş olduğunu, uluslararası ilişkilerin de en kapsamlı tartışma konularından biri haline gelerek insanlık tarihini utanc verici sayfalarla doldurduğunu ifade etmektedir. Kavas, sömürgeciliğin tüm yönleriyle sistematik bir şekilde uygulamaya koyulmasıyla alakalı ise pek çok yabancı isim gibi 16'nci yüzyıla işaret etmektedir (2009, s.394).

Kavas'ın sistematik uygulaması için 16'ncı yüzyıla işaret etmesi, o dönemde halen süren coğrafi keşiflerle ilişkilendirilmelidir. Sömürgecilik ya da diğer adıyla koloniciliğin halkın bir kısmının terk edilmiş ya da nispeten az bir nüfusa sahip bir bölgeye yerleştirilmesi üzerine kurulu örnekleri, coğrafi keşiflerin yoğunluk kazanmasıyla daha sık görülmektedir. Bu tip kolonilerde göç eden halk hala ana vatanlarının vatandaşları olarak bağlarını sürdürmektedir. Yeni varılan topraklarda ana vatanlarının da himaye ya da onayıyla yerel idareler kurdukları bu düzenler, esasında ulus ya da ırklarının, dil, gelenek ve müesseselerinin bölgesel bir yayılımı olmuştur. Yalnız anavatandan uzakta bu şekilde var olan bağı sürdürülen koloni sayısı çok değildir. Uzak koloniler ekseriyetle resmi bağlarını kesmiştir. Ancak buna şeklen koloni olmaktan kurtulup, emperyal gücün egemenliğinde varlığını sürdürmek demek daha doğru olacaktır. Hobson koloni ister resmi bağı sürdürsün, ister sürdürmesin, her iki duruma da emperyalizm ifadesinin kolonyalizm ifadesi kadar uygun olduğunu öne sürmektedir. (1902, s.4-5; İplikçi, 2017, s. 1532).

Sömürgeciliğin daha az görünür bir üst modeli (İplikçi, 2017, s.1531-1532) olarak kabul edilen emperyalizm ifadesiyle ilgili ortak çalışmalarında Koebner ve Schmidt'in 19'uncu yüzyılın ilk yarısına işaret ettiklerini görüyoruz (1965, s.XIII). İkili, 1840'lardan günümüze değin emperyalizmin on iki farklı anlamda kullanılmış olduğunu öne sürse de Latince 'imperator' kelimesinden gelen bu terim, daha ziyade diktatör idareler, kuvvetli olarak merkezleşmiş idareler, gaddar ve keyfi yönetim metotları ile ilişkilendirilmiştir. Modern zamanlardaki kullanımı 1830'larla beraber Fransa'da ortaya çıkarken, 1848'den sonra ise III. Napolyon'un despot uygulamalarını eleştirmek amacıyla kullanılmaya başlanmıştır. Bu, özellikle onun 1852-70 yılları arasında Fransa'yı elinde tutma biçimini de tanımlamaktaydı. Buradan yola çıkarak, gelecekte herhangi bir sebepten dolayı emperyal olarak isimlendirilen siyasi oluşumlar açısından İkinci Fransız İmparatorluğunun tarihi anlamda önemli bir iz bıraktığını söylemek yanlış olmayacaktır. Başlarda emperyalizm İngilizler için yabancı bir idare biçiminin iç politik meselesi, yani Fransız kralının halkını yönetme biçimi iken 1870'lerden itibaren artık bu terimin İngiltere'de de kullanılmaya başlandığını görmekteyiz. Artık, İngiliz devlet adamı Disraeli'nin İngiliz sömürge devletini güçlendirme ve yayılma politikaları 'emperyalistik' olarak tanımlanmaya başlanmıştır. Hatta sonraları İngiliz liberaller, emperyalizmin büyümesine kapılmama konusunda yaptıkları uyarılarda Napolyon idaresini hatırlatmaktaydılar (Koebner & Schmidt, 1965, s.1-2).

C. C. Eldridge'in aktardığına göre, 1868 Ocak ayında İngiliz *Spectator* gazetesi emperyalizmle ilgili ilginç bir tanım yapmıştır. Buna göre emperyalizm son derece can sıkıcı ve saldırgan görevleri yapmaya zorlayan bir farkındalıktır. Ancak bu tanımın çok da dikkat çekmemesi, emperyalizm kelimesinin 1870'lerde Disraeli hükümeti ve izlediği politikaları kınamak adına kullanılır olmasındandır. Mesela 'Hindistan İmparatorluğu' ifadesi *The Times* tarafından 'tahtı ahlaksız emperyalizmin seviyesizliğiyle tehdit etme' olarak tanımlanmıştır. 1878 yılının Ekim ayında ise Disraeli hükümetinin Türk-Rus savaşında oluşturduğu korku politikası üzerine Robert Lowe emperyalizmle ilgili şunları söylemiştir:

'Emperyalizm ne demektir? Başkaları üzerine mutlak güç kullanımı demektir. Düşmanımızı aleni savaş halinde ele geçirmemiz ve ona şartlarımızı zorla kabul ettirmemiz durumunda, Dryden'in de şarkısında dediği gibi 'bunlar emperyal becerilerdir ve sana yakışır.' (Eldridge, 1996, s.15; ayrıca bkz. Lee, 2015, s.209-228)

1880 seçimlerine baktığımızda ise 'emperyalizm' ifadesinin Disraeli hükümetine karşı izlenen kampanyanın öne çıkan sloganı haline geldiğini görmekteyiz (Eldridge, 1978, s.1-2). Öte yandan terim, yüzyılın sonuna doğru, İngilizler ve diğer güçlerin sömürgeci yayılmaları için daha sık kullanılır olmuştur. Öyle ki artık sömürgeciliğin kullanımı da netleşmeye başlamış, bu kelime de *bir ulusun yabancı halklar ve topraklar üzerinde siyasi hakimiyet kurup yayılması* anlamıyla daha bilinir olmuştur. 19'uncu yüzyılın bitiminde emperyalizm ifadesi donanma gücü olan devletlerin sömürge gücünü tanımlarken, bu tanıma Portekiz ve İspanyol, ardından İngiliz, Fransız ve diğer Avrupalı devletler, en sonunda ise Amerika ve Japonya gibi güçlerin uyduğunu görmekteyiz. Eldridge ise 19'uncu yüzyılın sonuna gelindiğinde var olan iki ana düşünceden bahsetmektedir. Buna göre bir kesim *'beyaz adamın sorumluluğu'* olan emperyal misyon, batı medeniyeti, Avrupa teknolojisi ve Hristiyanlık hakikatini yayma sorumluluğunu temsil ederken, ikinci bir kesim için bu kelimenin anlamı *kan dökme, sömürme ve iğrenç bir şekilde menfaat peşinde koşma* anlamına gelmekteydi. Yani *beyaz adam ulvi gerekçelerle 'emperyalleşirken', onun dışındakiler salt süflü sebeplerle hareket etmişti.*

Yirminci yüzyılın başlarında çeşitli çevrelerden, radikal liberal İngiliz John Hobson, Marksist Rosa Luxemburg, Rudolf Hilferding ve Lenin gibi isimlerden eleştiriler yükselmeye başlamıştır. Bu eleştirilerin şekli de değişim göstermiş, direkt siyasi olmaktan ziyade, ekonomik bir hüviyet kazanmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ise bu değişim farklı bir ivme kazandığını söylemeliyiz. Zaten bu süreçte bilinen donanma imparatorlukları da dağılmıştır. Bu yüzyılın önemli bir bölümünde emperyalizm eleştirisi Marksist teorinin en yoğun ve etkin olduğu alanlardan biri haline geldi. Buna göre kapitalizm ve yayılmacılık arasında gerçek bir ilişki olup, kapitalist yayılmacılık kesinlikle emperyalizme dönüşmek durumundadır. Zira kapital, yani sermaye net bir şekilde durmaksızın sınırların dahilinde ve hariçte sürekli yeniden düzenlenmesini istemektedir. Gerçekten de sermaye belirli bir bölge ve kitle içinde sınırlandırılarak işlemez (Hardt & Negri, 2000, s.221).

Günümüzde ise pek çok yazar için meselenin ekonomik yönlerine vurgu yapmadan konunun işlenmesi imkansızlaşmıştır. Mesela emperyalizmin açıkça ekonomik bir olgu olduğunu, ticaret ve sermaye hareketinin uluslararası iş bölümünü içeren belirli ilişkileri ya da bir ekonominin bir başka ekonomiye ait sermaye ağının kontrolünü sağlaması olarak tanımlandığını görmek mümkündür. Ancak daha ziyade siyasi tanımlamalar yapmayı tercih edenler de yok değildir. Bu bağlamda hakimiyetin doğrudan genişletilmesi ya da doğal sınırları dışında bir imparatorluk kurup, yeni bölgelerdeki halkları hâkim güce tabi kılmak gibi tanımlamalara da rastlamak mümkündür. İster ekonomik ister siyasi tanımlara daha yakın olsun, emperyalist politikaların genel kabulü yakalayabilecek bir diğer özelliği ise var olanla yetinip onu korumaktan ziyade daha da genişlemek, daha çoğa sahip olmak eğilimi olabilir (Cohen, 1974, s.10-12, Eldridge, 1978, s.2).

Bu noktada Avusturyalı ekonomist ve siyaset bilimci Joseph Schumpeter'in (2007, s.5-6) kısa ve öz açıklaması akılda yer edici bir özelliğe sahiptir. Şöyle ki; Schumpeter emperyalizmin tanımını, bir devlet tarafından sebepsiz yere cebre dayalı olarak sınır tanımaz bir şekilde yayılma eğilimi olarak yapmıştır. Schumpeter'e göre emellerine ulaştıktan sonra saldırgan tutumuna son veren bir devlet emperyalist olarak tanımlanamaz. Emperyalizm kelimesi de çoğunlukla gerçek niyetin ortaya konmadığı, her başarıdan sonra yeniden alevlenen saldırganlık, hakimiyet arzusu ve dünyayı yönetme isteği için kullanılabilir. Yine Schumpeter (2007, s.89), emperyalizmi kapitalizmin olmazsa olmaz bir safhası olarak görme fikrine ve kapitalizmin emperyalizme dönüşebileceği düşüncesine birer yanılı olarak bakmaktadır. Zira o, kapitalist yaşam düzeninin aslında emperyalist tutumlara hoş bakmadığını, kapitalist zümre için esas olanın barış ve istikrar altında kazanç sağlamak olduğunu iddia etmektedir.

Liberaller de emperyalizme olan bakış açılarında Schumpeter'i referans almaktadır. Bu bağlamda emperyalizm ve ekonomik etkenler arasında var olduğu söylenen ilişkiyi kesinlikle kabul etmemektedirler. Zaten liberaller de emperyalizmin kapitalizmin kaçınılmaz bir safhası olduğu ya da kapitalizmin mutlaka emperyalizme dönüşeceği fikrini temel bir yanılı olarak görmektedir. Bunlara göre emperyalizmin tabiatının kapitalizmle çelişmesindeki ana sebep, müteşebbislerin yani kapitalizmin taşıyıcılarının, amaçsız ve sebepsiz yayılmadan ziyade, barışçıl ve istikrarlı bir ortamda kazanç sağlamayı tercih etmeleridir.

Ancak Herb Addo'nun Schumpeter'in tezini çürütme şekli son derece makuldür. Emperyalizmle ilgili yaptığı tanımda *nedensizlik*, *cebre* ve *sınır tanımazlık* gibi üç ana olgunun altını çizen Schumpeter'in bu tezi, makul sebep (!), rıza ile ve sınırlı bir alanda gerçekleştirilecek yayılma eylemi için geçerli değil midir? Ya da başka bir ifade ile makul bir sebebe dayandırılan, cebre başvurulmayan ve de sadece belirli bir alanı kapsayan yayılmalar emperyal yayılma sayılmamakta mıdır? Bu sorular Schumpeter'in emperyalizm tanımının yetersizliğini göz önüne sermektedir. Addo'nun liberalleri eleştirdiği önemli bir husus da bunların emperyalizme dair sundukları anlatımların son derece soyut olduğu ve havada kaldığı yönündedir (1986, s.45-47).

Kimi liberallerin müphem olduğu düşünülen betimlemelerine yönelik Harry Magdoff'un yaklaşımı da benzerdir. David S. Landes'in öne sürdüğü ve emperyalizmi bir nevi insan fitratının neticesi gibi sunduğu farklı açıklama için Magdoff –doğru veya yanlış olup olmadığı üzerinde durmadan- bunun son derece soyut olduğu yönünde fikir beyan eder. Ona göre bu tür ifadeler tarihsel anlamda saldırı ve yayılma gibi terimlerin ne anlama gelip neyi amaçladıklarını anlamaktan çok uzakta kalmıştır. Bu gibi yaklaşımların, kapitalist toplumların tarihi yayılmacılıklarını açıklayamadığını, yayılmacı politikaların neden sürekli belli başlı bazı zengin toplumlar ve başka fakir toplumlarla alakalı olduğu hususunda bize bir fikir vermediğini sorgulamaktadır.

Magdoff'a göre basite indirgenerek formüle edilen bir diğer yaklaşım da teorik emperyalizmdir. Buna göre dış politika ile ilgili verilen kararlarda saf ekonomik gerekçeler aranmaya çalışılması pek çok durum için işe yarar olabilirken bu yaklaşım her türlü siyasi ve askeri hamleyi açıklamakta yetersiz kalacaktır (Magdoff, 1965, s.13).

20'nci yüzyılın tanınan Afrikalı özgürlükçü fikir adamlarından Amílcar Cabral'ın (2000, s.247) emperyalizme bakış açısı ekonomik gerekçelerle harmanlanmış özelliكتedir. Buna göre emperyalizmin en önemli değişmez özelliği, hangi formda olursa olsun, domine edilen sosyo-ekonomik bütünün kalkınma sürecindeki bağımsızlık ve iradesinin tamamen gasp edilmesidir. Ona göre, ancak bu yönde bir özgürlük ortamı, bir toplumun tarihi sürecinin normal bir yolda gelişmesini sağlayabilir. Buradan anlaşılan o ki, bahsi geçen şekilde herhangi bir müdahale ile toplumların gelişim sürecini sağlıklı bir şekilde tamamlaması, ya da sık karşılaşılan ifadesi ile '*medenileştirilmeleri*' mümkün olamayacaktır. Bunun yanında Cabral, milli kurtuluşun ancak ve ancak, milli üretim güçlerinin her türlü yabancı hakimiyetinden kurtarılması ve bağımsız olması halinde mümkün olacağını öne sürmektedir.

Liberallerin varsayımlara karşı tarihsel bağlamda duyarsız kalmasının pek çok sebebi vardı. Addo'ya göre bunların en önemlilerinden biri liberallerin modern savaflara karşı sergiledikleri hor gören yaklaşımlarıdır. Liberallerin bu tutumlarının sebeplerini açıklamaya çalışmadan, bazı noktaları kısaca gözden geçirmek gerekmektedir. Devletlerin geçmişte pek çok farklı güdü sonucunda yayılmacı politikalar takip etmiş oldukları, bu hareketlerini başarıya ulaştırmak için anlamlı gerekçelerini sindirme zorunlulukları ve başkalarını etkin bir şekilde yönetmeleri gerekliliği inkâr edilemez gerçeklerdir. Ancak ona göre esas soru, bu güdü, anlamlı gerekçe ve etkin yönetimlerin başarılı bir yayılma siyaseti için nasıl olmaları gerektiği yönündedir. Liberal görüş, emperyalizmi daha ziyade

devletlerin bünyelerinde var olan savaş sevici unsurlara dayandırarak açıklamaktadır. Ancak bu yönüyle modern devletin köken ve gelişiminin ana unsuru olan tarihî gerekçelere inmez ve tarihî etkileri algılamakta yetersiz kalır. Başka bir ifadeyle tarihsel analitik anlamında kördür (1986, s.47-48).

Bu noktada belki de emperyalizmi düşünsel anlamda ele alan Addo'nun (1986, s.12-13) ifadeleri salt İngiliz düşünce dünyasını anlamak adına değil, genel Avrupalı yaklaşım hakkında fikir sahibi olmak bakımından da dikkat çekici olabilir. Şöyle ki, emperyalizmi işlediği eserinde Addo, *Eurocentric* yani *Avrupa merkezci* düşünceden bahseder. Buna göre Avrupalı olmayan dünya geri kalmıştır ve Avrupalı olmayanlar da zamanla Eurocentric düşünceyi anlayacaklardır. Yine bunlara göre, Avrupa dünyanın kalanından daha 'büyüktür' ve hatta dünya Avrupa olmasa pek de bir öneme sahip olmayacaktır.

Bir tarihçi olarak John Darwin'in (1997, s.614) emperyalizm ile ilgili açıklamaları, Addo'ya nispeten daha somut kabul edilebilir. Ona göre emperyalizm bir ülkenin politik, ekonomik ve kültürel sisteminin bir başka ülke tarafından 'asimile' edilmesidir. Emperyalizmi ikiye ayıran Darwin, ilk olarak "resmî" emperyalizmi açıklar. Resmî emperyalizm amacına ulaşabilmek için egemenliğini açıkça hedefine taşır ve burada idari kontrolü sağlar. Buna karşın "gayri resmî" emperyalizm ise ticaret, yatırım ve diplomasiye dayanır ki bunlar çoğunlukla eşit olmayan anlaşmalar, dönemsel silahlı müdahalelerle sağlanır. Böylece emperyal gücün dünya sistemine yeni alanlar eklenmiş olur. Nispeten küçük güçler de bu oyuna dahil olup herhangi bir coğrafi düzlemde oynanabilir. Ancak emperyalizme dair bu karmaşık karaktere daha ziyade batının güçlü devletleri arasında, özellikle de Avrupalı devletlerde rastlamamız mümkündür.

Yukarıdaki isimlerden farklı olarak Julian Go (2014, s.44-45), konu ile alakalı belli başlı teorileri sınıflandırmıştır. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. *Hobson-Lenin Teorisi*: Go, bu isimlerin öne sürdükleri esas iddiayı, İngiltere örneğinde, özetle devletin girişimciler tarafından yeni pazar arayışına itilmesi olarak aktarmaktadır.
2. *Spencer-Schumpeter Teorisi (Saldırgan Milliyetçilik)*: Dahilde görülen militarist aktivitelerin halkta oluşturduğu askeri kültürden bahseden Go, aynı zamanda basında yer alan aşırı milliyetçi söylemleri de aktarmakta, bu teorinin öncülerinin bunları esas aldıklarını dile getirmektedir. Bu aşırı milliyetçi söylemlerin büyük kısmının eğitilmiş, üst sosyal sınıflara mensup gazetecilerden oluştuğunu belirtip özellikle *The London Times* gazetesinin yayınlarına dikkat çekmektedir.
3. *Realist Teori*: Dünya liderliğini genel bir hedef olarak gösterip bunu donanma gücüyle ilişkilendirmiştir. Bu teorinin öncü isimleri olarak Go, Modelski ve Thompson'u zikretmektedir. Savunmacı Realizm şeklinde kendi içinde ayrı bir düşünceyi barındıran bu teoriye göre, devletler dışardan aldıkları tehditlere emperyalizmle cevap vermektedir. Yani başka devletler koloniler edindikçe, İngilizler de karşı hamlelerle daha fazla koloni elde etmeye çalışmıştır.
4. *Dünya Sistemleri Ticaret Rejimi Teorisi*: Bu teori, emperyalizmin serbest pazar/ açık ticarete karşı işlevsel bir alternatif olduğu iddiasındadır.
5. *Yapısal Rekabet Teorisi*: Buna göre devlet çok merkezli safhada (multicentric phase) yayılıp, tek merkezli dönemlerde (unicentric periods) yayılmacılığa daha az yönelecektir.

Imperialismus und die Orientalische Frage isimli eserinde Mustafa Gencer'in (2006, s.14-16) emperyalizmi direkt ya da dolaylı olarak bir ülkenin başka bir ülke ya da sosyal zümre üzerinde *politik, ekonomik ya da kültürel* anlamlarda kurduğu *hakimiyet, kontrol ya da nüfuz* olarak, nispeten daha sade ve anlaşılır şekilde tarif ettiğini görmekteyiz. Ancak başka isimler gibi kendisi de bunun çok yönlü bir olgu olduğunu, tek bir açıklama ya da teori üzerine oturtulamayacağını ifade etmektedir. Eserinde emperyalizm teorilerini dörde ayıran Gencer, bunları *ekonomik, sosyal-ekonomik, sosyal-psikolojik ve siyasi-tarihi* şekilde incelemiştir.

Gencer, pek çok başka araştırmada olduğu gibi *ekonomik* yönüyle emperyalizmi ele alan isimlerin başında sayılan Hobson ve Lenin dışında Neomarksist olarak tanımladığı Luxemburg'in de ismini zikretmektedir. Emperyalizme ekonomik açıdan yaklaşan isimlerin sermayenin yayılmacı siyaset üzerindeki etkisini vurguladıklarından yukarıda da bahsetmiştik.

Hans-Ulrich Wehler'in temsil ettiği *sosyal-ekonomik* teorinin çıkış noktası, batı toplumlarının 1970'ler itibariyle yoğunlaşan karasal ve deniz aşırı yayılma hareketleridir. Gencer'in de ifade ettiği gibi teorinin devamı olarak, gelişmiş sanayi toplumlarının dünyanın daha az gelişmiş olan bölgeleri üzerinde oluşturdukları direkt ya da endirekt, başka bir ifadeyle resmî ya da gayri resmî kolonyal hakimiyetini anlamak lazım.

Sosyal-psikolojik teoride ise öne çıkan aşırı-milliyetçi motiflere dikkat çekilmektedir. Almanya ve İtalya örneğinde, yükselen milliyetçilik akımı yeni hedefler edinilmesine sebep olmuştur. Özellikle Almanya'nın siyasi etkinliğinin uzun süre sınırlanmış olmasının, sergilediği deniz aşırı emperyal yayılmacılıkta önemli bir etken olduğu düşünülmektedir. Uzun süre kendi birliklerini sağlamak için çaba harcamış bu iki devletin artık var olan

güçlerini yeni hedefler beklemekteydi. Bu noktada devletler arasında yaşanan rekabeti de göz önünde bulundurulmalıdır. Mesela Avusturya'nın Bosna'yı işgali ve Fransızların Fas'la olan alakalarını bir fırsata çevirmek isteyen İtalya da Kuzey Afrika üzerinde hesaplar yapmıştır. Bunu İtalyan basınından da takip etmek mümkündür. Bu dönemde Fransa'nın 1905-1911 yılları arasında yoğunlaşan Fas'taki faaliyetleri ve Avusturya'nın 1908 yılında Bosna'yı kendi egemenliği altına almasına karşılık İtalya'nın Trablusgarp'ta harekete geçmesi gerektiğine yönelik yayınlar yapılmıştır (Hayta, 1994, s.131).

Gencer'in ele aldığı son grup ise *siyasi-tarihi* emperyalizm teorisidir. Bu noktada da uluslararası ilişkilerdeki prestij düşüncesinin öne çıktığını görüyoruz. Pek çok siyasetçinin de zamanında bu etkide kalmış olduğu inkâr edilemez. 19'uncu yüzyılın sonuna gelindiğinde Avrupalı güçler arasındaki emperyal mücadelelerin artık doruk noktasına geldiğini söyleyebiliriz. Hakimiyetin başka uygulamaları, emperyalizme doğru evrilebilecek ancak her şartta da bu yolu izleyeceği anlamına gelmeyen öncüller olarak görülebilir. Osmanlı Devleti'nin ticari, ekonomik, teknik ve medeniyet bakımından bağımlılığı Avrupalı güçler tarafından emperyalizmin eşliğinde görülmesine sebep olmuştur. Yine buna paralel olarak Osmanlı Devleti, askeri, ekonomik ve siyasi zaaflarından dolayı Avrupalı güçlerin emperyal hırslarının bir objesi haline almıştır (2006, s.14-16). Nitekim bu hırsların bir neticesi olarak Almanların çağrısı ile 1884 yılında Berlin Konferansı toplanmıştır. Luraghi'nin ifadesiyle "*büyük ve küçük devletlerin birbirlerinin ayaklarına çok basmadan paylarına düşeni alabilecekleri biçimde, eski ve yeni bütün iştahları yatıştırma gibi takdir edilecek bir maksatla*" Avrupalı devletler bilhassa Afrika'nın paylaşımında en iyi payı kapmanın telaşına düşmüşlerdir (2015, s.236).

Tarihi imparatorluklar kadar eski olsa da ilmî açıdan 19'uncu yüzyıl itibariyle ele alınmaya başlanan emperyalizm, hangi yönden incelenirse incelenirse sadece bir teori üzerinden açıklanamaz. Kimi araştırmacı emperyalizmi iktisadî kuramlar üzerinden açıklamaya çalışırken, kimisi toplumsal hareketlenmeler ya da siyasi gelişmeleri göz önünde bulundurarak çözümlenmeye çalışmıştır. Ancak hangi zaviyeden ele alınmış olursa olsun, daha güçlü olan siyasi bir yapının, daha az güçlü olanın hakimiyet sahasına nüfuz edip onu kontrol etmesi olarak tezahür etmektedir. Daha kısa bir ifadeyle söylemek gerekirse emperyalizm bir hakimiyet ihtirasıdır.

2. İngiliz Emperyalizmi

Sınırlarının son hali, emperyal güçler eliyle çizilmiş bir dünyada yaşadığımız inkâr edilmesi güç bir gerçektir. Son yüzyılı kısaca incelediğimizde, Afrika, Asya, Avrupa ve Amerika'da bildiğimiz pek çok ülkenin sınırlarının önemli ölçüde bu şekilde belirlendiğini hatırlamamız zor olmayacaktır. Bu *'sınır belirleyici'* imparatorlukların en büyük ve en önemlisi hiç şüphesiz ki üç asra yakın bir dönemde bunu ortaya koymayı başaran Britanya İmparatorluğu olmuştur. Günümüzde var olan devletlerin hatırı sayılır bir kısmı İngilizlerin elinden çıkmıştır (Darwin, 2012, s.1). İngilizlerin ele geçirdikleri yerlere yerleşirken karşılaştıkları zorluklara, *'barbar ve geri kalmış'* milletler için alınan riskler olarak baktıklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak halkları bu *boş ve batıl inanç dünyalarından kurtarmanın* oldukça karmaşık ve kanlı olmuş olabileceğini tahmin etmek de güç değildir. Winston Churchill'in ifadeleri, istila edilen topraklara olan bakış açılarını yansıtmada gayet açıktır: "*Hangi girişim aydınlanmış bir topluluğun verimli ülkeleri barbarlıktan islahından daha asil ve faydalı olabilir?*" şeklinde sorduğu sorunun cevabını verirken, ardı ardına saydığı tüm ulvi hedefleri de bir ülkü olarak tanımlamıştır (Ferguson, 2002, s.XXXV).

Kimi tarihçiler İngiltere'yi emperyalizmi en etkin bir şekilde uygulamış devletlerden biri olarak anarken hiçbir devletin Victoria Dönemi İngiltere'si kadar emperyal ilişkiler içinde bulunmadığını öne sürenler de mevcuttur (Darwin, 1997, s. 614). Darwin'e göre gelişimini ilerlettiği dönemde İngiliz emperyalizmi, yıllar boyu maddi olarak faydalandığı kölelik sisteminden belli bir zaman sonra yaşadığı *'vicdani uyanış'* ile kurtulmaya çalışmıştır. Bu vicdani uyanışla beraber kendilerine *'sadık'* olan yerleşimcilere *'kendi kendilerini yönetme hakkı'* tanımışlardır. Darwin'in vicdani uyanış olarak adlandırdığı bu durum, özellikle 18'inci yüzyıl İngiliz toplumunda kendini gösteren ve 1807 Slave Trade Act ve 1833 Slavery Abolition Act ile sonuçlanan duyarlılık hali olmalıdır (Oldfiel, 1998, s.7-40). Kendi kendilerini yönetme hakkı verilmesinden kastının ise, köle ticareti ile bağlantılı olarak düşünülecek olursa, Afrika'nın dekolonizasyon süreci olması yüksek bir ihtimaldir (Young, 1970, s.450-502).

Darwin'in bu ahlaki temellere dayandırdığı değişim iddialarına rağmen, bu tür hamlelerin çoğunun temelinde serbest ticaret fikrinin yattığını unutmamak gerekir. Gerçekten de İngiliz refahının ana dayanağı, hatta bir nevi püf noktası serbest ticarete yatıyordu. Öte yandan dünya barışına katkıda bulunmak adına da ticaret en önemli bir kaldıraç hüviyetindeydi. Bu fikri pazarlamak adına tabii olarak çok güçlü bir lobinin varlığı da söz konusuydu. Britanya İmparatorluğu *'iyiliğin gücü'* (*force of good*) adına hareket eden bir nevi düzen koyucu noktasına gelmişti (Darwin, 2012, s.1-2).

1890'ların sonunda, Hindistan Masası sekreteri John Morley, bir mektubunda belirttiği üzere, Lord Curzon ve diğer bazı başka gerçek emperyalistler, sürdürdükleri emperyal yayımlarıyla, Britanya İmparatorluğu'nun dünya liderliğini koruyabilmesi açısından karşı konulmaz bir zorunluluk, hatta büyük bir sorumluluk olarak bakmaktaydılar (Sergeev, 2013, s.27-28). Her ne kadar İngiltere'de emperyalizm ifadesi siyasi olarak 19'uncu

yüzyılda kullanılır olmaya başlanmışsa da var olan imparatorluk fikrinin temeli daha gerilere dayanmaktaydı. Bunun başlarda, nispeten çelişkili bir karışım olduğunu söyleyebiliriz ki bünyesinde toprak hırsı, idari uygulama, belki de pratik, yasal prosedür ve kültürel hak iddia edışı söz konusuydu. Aslında, Britanya İmparatorluğu'nun temelini oluşturan kurumsal çerçevenin büyük bir kısmı, Columbus Atlantik'i aşmadan evvel tamamlanmıştı da denilebilir. Yani Britanya İmparatorluğu'nun yapısal gelişimi Yeni Dünya'da koloni kurmadan evvel başlamış ve büyük oranda ilerleme kaydedilmiştir. Egemenlik ve bağlılık, tartışmasız bir şekilde tahta odaklanmıştı ki bu tutum aslında farklı bir ifadeyle *merkeziyetçilik* demektir. Gerçi ufak bir açık kapı sunulmamış da değildi. Halklara, kendi iradeleri ile üzerinde değişimler yapmak şartıyla kendi kanun ve geleneklerini kullanım hakkı da verilmişti. Yerel biat ve yetki dağıtarak yapılan kanunlar, başından sonuna kadar İngiliz emperyal fikrinin temelini oluşturmuştur (Darwin, 2012, s.13).

Victoria Dönemi öncesi süreçte İngilizlerin kolonyal siyasetleri uğruna İspanya, Portekiz, Hollanda ve Fransa ile deniz aşırı mücadelelere girdiğini biliyoruz. 18'inci yüzyılın ana özelliği haline gelen büyük emperyal savaşlar 1815'te farklı bir boyuta taşınmıştır. Bu dönemin sona ermesiyle birlikte İngilizler Avrupalı rakiplerini bertaraf etmiş, emperyal konumu ve denizlerdeki üstünlüğü ile zirveye çıkmayı başarmıştır. Böylece İngiltere aynı zamanda Avrupa'nın lider sanayi toplumu haline de gelmiştir (Eldridge, 1978, s.10).

İngiliz emperyalizminin doruk noktasına ulaştığı kabul edilen Victoria Dönemi'nde, gerçekleştirilen yayılmanın bölgesel ve resmî imparatorluk olarak belirlenemediği sorunsalı uzun zamandan beri kabul edilmiş bir olgudur. Ancak resmî sınırları ile bilinen imparatorluğun neden bazı bölgelere uzanmış olup başka bazı bölgelerden uzak kaldığı ya da resmî sınırlar dahilinde olmayan ve de gayri resmî bir şekilde nüfuzu altında tuttuğu bölgeleri neden sonradan sınırlarına dahil ettiği soruları tartışılmaya devam edilen konular olmuştur. Bu çıkmaz başka bir ifadeyle, Victoria İngiltere'sinin alışılmışın dışında birbirinden uzakta olan topraklardan oluşan sınırlarının nasıl açıklanacağı şeklinde özetleyebiliriz.

Bu bağlamda İngiliz emperyal düzeninin tarihsel seyrinin beş aşamalı olarak ele alınması gerektiğini ifade eden Azmi Özcan'ın yaklaşımı (2000b, s.299) zihinlerde başka bir pencere açabilecek niteliktedir. Bunlar şu şekildedir:

1. 1763 Paris Antlaşmasına kadar olan genişleme dönemi
2. XIX. Yüzyılın ortalarına kadar gelen ilhak ve yerleşme süreci
3. I. Dünya Savaşı'na kadar olan modern emperyalizm
4. 1945'e kadar gelen tutunma dönemi
5. 1945 sonrası sömürge imparatorluğunun dağılma süreci

İngiliz emperyalizmine ülke içinde oluşan genel ticaret eğiliminin de etkisi söz konusuydu. 1820'lerde siyasi-ekonomistler, dahili kâr payının düşüşünün, hariçte yapılabilecek karlı yatırımlarla telafi edilebileceğine dikkat çekmekteydiler. 1830'larda, Malthusçu teoriyle de örtüşen bir ifadeyle E.S. Cayley, üretim fazlası sermayenin ve fazla nüfusun yeni ülkeler aramak zorunda olduğu fikrini ortaya atmıştır. 1840'lara geldiğimizde bu fikri Archibald Alison'un, 1864'te ise J. E. Cirnes'in tekrar gündeme getirdiklerini görmek mümkündür (Claeys, 2010, s.1-2).

Serbest ticaret yayılcılığı, Victoria İngiltere'sinin amansız yayılcılığının da üstünde bir baskı unsuru ve tercih edilen usul, oluşan şartların neticesinde adeta bir mecburiyete dönüştürülmeye çalışılıyordu. İngiltere'nin 1850'lerden itibaren artık üretim menfaatleri üzerine yönetilir olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu dönemde İngiliz sanayiciler ve sermaye sahipleri iç pazara yoğunlaşmış, iletişim ve endüstrinin gelişimine odaklanmışlardı. Hatta bir süre için yeni üretim tekniklerine dair tek el İngilizlerin elinde bulunmaktaydı. Tüm bu gelişmeler Eldridge'e göre 19'uncu yüzyılın ortalarında İngiltere'nin patlamasına, dünyanın imalathanesi olarak bilinir olmasına neden olmuştur (Eldridge, 1978, s.4).

Aslında ülkenin gerçek yöneticileri güneyli üst tabakaydı. Bunların büyük kısmı da kapitalistti ve serbest ticaretle uğraşmaktaydılar. Tabii olarak ülke siyasetinde etkin olan bu üst tabakanın ticari meyillerinin, izlenen emperyal siyasette etkili olmadığını düşünmek mümkün olamaz. Mesela Cape Kolonisi, ticaret gemilerinin yakıt ikmali ve ihtiyaçlarını giderebilmeleri için bulunmaz bir ehemmiyete sahipken, Hindistan ise konumu itibarıyla vazgeçilmezdi. Zaten Hobson da zenginlerin sermaye ve girişimlerini korumaya yönelik yayılcı bir siyaset izlemeleri hususunda devlete baskı yaptıklarını iddia etmektedir (Hobson, 1902, s.78). Yorumlarıyla İngiliz yayılmasını üstü örtülü olarak meşrulaştırmaya çalıştığı hiss edilen Darwin de bu noktada aynı şeyi farklı bir yaklaşımla ifade etmektedir. Ona göre Victoria Dönemi İngiliz yayılcılığının ardındaki dinamiği sağlayan enerji, hususi İngiliz menfaatleriydi ki, bunları da göçmenler, ticaret ve misyonerler olarak sıralamıştır. Avrupa dışındaki bağımsız bölgeleri '*dönüştürmek*' bu zümrelerin girişimleriyle olacaktı (Darwin, 1997, s.617, Eldridge, 1978, s.4).

Öte yandan İngiliz kolonilerinin çoğu limanlara sahipti ve bu limanların barış dönemlerinde de ticarî anlamda önemi büyüktü (Porter, 2004, s.27). Bu noktada İngilizlerin Hong Kong valisi ve Çin kıyısı kıdemli görevlisi Sir

John Browing'in Clarendon'a yazdığı cümleler dikkat çekicidir: '*Öncelikle ticaret yapmakla başlayıp akabinde, (ticaret yaptıkları yerleri) yönetmeleri Anglo-Sakson milleti adına olağandışı bir özellik değildir*' (Darwin, 1997, s.618).

Go, İngiliz emperyalizmini Browing'in yorumundan farklı tanımlamış, bunun milliyetçilerin gelgitleri, dahili ekonomik gereksinimler ya da sermaye sahiplerinin ihtiyaçlarından doğmuş olmayıp daha ziyade yapısal bir rekabetin ürünü olduğunu ileri sürmüştür. Buna göre emperyalizm daha ziyade harici tehditler karşısında ülkenin jeopolitik güvenliği ve ekonomik büyümesinin gerekliliklerinin karşılanmasıdır. Bu nevi tehditler büyük olasılıkla küresel ekonomik sistemin en çekişmeli olduğu zamanlarda hissedilmiş olmalıdır (Go, 2014, s.45-46).

Gayri resmî İngiliz etkisinin kapsamı, yayılcılıklarının en belirgin özelliklerinden biriydi. Bu gayri resmî kontrolün ağları, sanayileşme sürecinde İngilizlerin sürekli artan yeni pazar arayışını karşılamak amacıyla gittikçe genişletilmekteydi. Gayri resmî imparatorluk terimi, P. J. Cain ve A. G. Hopkins'in ortak eserleri *British Imperialism*'de sıkça rastlayabileceğimiz bir ifadedir. İngilizlerin gayri resmî imparatorluğu ya da gayri resmî etki alanını, resmî olana tercih etmelerinin sebebi son derece basitti. Gayri resmî etki alanı daha az masraflıydı (Cain & Hopkins, 1993, s.8-9). Afganistan'ı da gayri resmî etki alanlarından saymak mümkündür. Zira dönem dönem Afgan idarecilerin İngiliz Hindistan'ı hükümetinin nasıl da etkisi altında olduklarını görmek zor değildir. Özellikle taht mücadelelerinde İngiliz desteğini almak büyük önem arz etmiştir.

Gayri resmî etki alanının başarıyla işletilebilmesi için sınır bölgesinin buna hem istekli olması hem de Britanya İmparatorluğu'nun ele geçirici etkisiyle baş edebilecek kapasitede olması gerekiyordu. Bunun için de yerli işbirlikçiler sunabilmeliydi. 1870 öncesinde, resmî ve gayri resmî emperyalizm ağlarını sıkı sıkı kurmaya çalışan İngilizlerin ekonomik kalkınma ve sanayileşmeleri her şeye rağmen olması gereken noktaya ulaşamamıştı. Ekonomik ve sosyal değişim, hızlı ilerlemeye nazaran Afrika ve Asya'da yetersiz düzeydeydi. Buna alternatif olarak İngilizler etraflarına yönelip, sınırlarında olan ve yarı emperyal güçlere karşı ortak hareket ettikleri idarelerin çöküşlerini gözetlemeyi tercih ettiler. Halbuki sanayileşmekte olup kendileri gibi yayılcı eğilimler içinde olan başka bağımsız uluslara karşı hamle yapma ihtiyacı hissettiklerinde bu idarelerden istifade etmekten de geri durmuyorlardı.

Yapılan analizler, İngilizlerin resmî sınırlarını genişletmelerinin, esasında zayıflamaya başladıklarını ve özellikle de Afrika'da sürdürdükleri yayılcılığın gayri resmî iktisadi imparatorluklarının güç kaybını telafi etmek için izledikleri basit bir siyaset olduğunu göstermektedir (Cain & Hopkins, 1993, s.8-9; Darwin, 1997, s.616).

Gayri resmî emperyalizmle alakalı bir başka yorum ise John Darwin'den gelmektedir. Ona göre gayri resmî emperyalizm, geniş çapta yarı kolonyal ilişkileri kapsamaktadır ve iki farklı model halinde ele alınabilir. Darwin, *Batı Modeli* olarak tarif ettiği durumda, İngiliz etkisinin neredeyse tamamen özel menfaat ve teşebbüslerde hissedildiğini, sadece zaman zaman diplomat ve kruvazörlerin müdahil olduğunu öne sürmekte, örnek olarak da Latin Amerika'yı vermektedir. Ancak Türkiye'den Japonya'ya kadar tarif ettiği *Doğu Modeli*'nin ise hissedilir biçimde daha resmî olduğunu belirtmekte ve yurtdışı kadrosuyla idare edilen, vergi tarifeleri, serbest limanları, imtiyazları, üsleri, askeri karargahları ve gambotları bulunan bir yapıdan bahsetmektedir. Darwin'e göre gayri resmî imparatorluk ticari-diplomatik bir rejimdir ve belirli bölgelere göre uyarlanabilir. Mesela Arjantin ve Peru'da, İngiliz hükümetlerinin daha sistematik bir şekilde müdahale etme ve varlıklarını daha resmî bir statüye dönüştürme çabaları kayda değer ölçüde olmamıştır. Yani bu ülkelerdeki kontrol gayri resmî olarak sürdürülmüştür. Her ne kadar etkin İngiliz diplomatlar 1840'larda Peru'da serbest ticaret politikaları için baskıda bulunmuş olsalar da sonuç alamamışlardır. Zira devlet yapısı güçlüydü, yerel siyasetler de aleni dış müdahalelere karşı çok sertti. Çin'de ise İngiliz politikası, fırsatçılık ve ürkeklik karışımı bir tutum sergilemekteydi. İngilizler her ne kadar Mançu hakimiyetini Canton'dan çıkarmak için uygun bir zemin oluşturmuş olsalar da 1850'lerde Kırım Savaşı ve Büyük Hindistan Ayaklanması gibi sebeplerden dolayı askeri güçleri sınırlanmıştı.

1860'lara gelindiğinde artık Orta Asya'daki Rus gücü iyice hissedilir olmuş, Çin anlaşma sisteminde Fransa ve Amerika'nın da varlıkları hissedilir olmuş, dolayısıyla İngilizler artık Mançulara karşı tek yönlü hareket etme kabiliyetlerini kaybetmişlerdi. Bundan böyle İngilizler kendileri ile benzer güçte olup Çin ile ittifak kurabilecek devletlerle sürtüşmekten kaçınmak zorundaydılar.

İngiltere çıkarları doğrultusunda, muktedir olduğu, cüret edebildiği ve gösterilen desteği yönetebildiği yerde siyasi ve ekonomik değişiklikleri adeta zorlamaktaydı. Şartlar müsait olduğunda dış ticaret ile uğraşan müteşebbisler, evanjelistler, arazi spekülörleri oldukça çabuk bir şekilde Avrupa-dışı politikalara etki edebilmekteydiler. Herhangi bir istikrarsızlık görülmeye dursun, harici müdahale ve ilhak ihtimali anında büyümekteydi. İstikrarsızlığın dizginlenmesi halinde ise İngilizler gölgede kalıp *gayri resmî* imparatorluklarını sürdürmeyi tercih etmekteydiler. Bu durum aynı zamanda ev sahibi devletin geriye kalan gücü ve İngilizlerin onların jeopolitik konumları üzerindeki hesaplarıyla ilgiliydi. Güçlü topluluk-güçsüz topluluk eşleştirmesinde dikkat çeken bir detay da bu konuyla ilgili bir nevi *ilmi meşrulaştırmanın* da hazırlanmış olmasıdır. Bu noktada meşhur Charles R.

Darwin'in¹ doğal seçim teorisine dair doğada güçlü canlıların dahi güçsüzleri yok ettiği, en layık olanın hayatta kaldığı yönündeki hoyrat doktrininin, Avrupalı olmayan milletlerin yok edilmesine bir mazeret olarak gösterilmiş olduğunu belirtmek gerekir. Sosyal Darwinizm adıyla karşılık bulan bu düşünce özellikle Victoria Dönemi İngiltere'sinde ciddi karşılık bulmuştur (Claeys, 2000, s. 235-240). Bu etkiyle imparatorluğa dair fikirler kalabalık kitleler üzerinde etkili olmaya başlayıp milliyetçi kibir ve gösteriş yaygın bir hal aldı. Böylece toplumda, bir zamanlar Roma nasıl dünyayı sömürdüyse tıpkı onun gibi İngiltere'nin de modern dünyanın nimetlerini kendi faydası için kullanması yönünde bir hırs gözlemlenir oldu. Bu dönemin, olası felaket senaryolarından söz edenler ve duruma itiraz edenlerin adeta kenara itildiği bir süreç olduğunu söyleyebiliriz (Claeys, 2010, s.2).

17'nci yüzyıldan beri İngilizlerin Akdeniz'deki konumları, Avrupa'daki büyük güç iddiaları adına son derece önem taşımaktaydı. İngilizlerin 1800'lerle birlikte yakın doğuda bir Fransız ve Rus nüfuzu ihtimalini Hindistan'daki üstünlüklerine karşı son derece önemli bir tehdit olarak görmeleri, Cebelitarık'tan İran'ın doğu sınırlarına kadar olan coğrafyada bir 'güvenlik kuşağı' oluşturma ihtiyacı hissetmelerine sebep olmuştur (Darwin, 1997, s.622).

Tekrar 1860'lara dönecek olursak, bu yıllar İngiltere içinde ayrılıkçı fikirler ve Manchester Ekolü doktrinlerinin en popüler olduğu dönemdi. Bunlar 'Little England' (küçük İngiltere) fikrinin öncülerindendi (Claeys, 2010, s.28). Bilhassa 1868-70 yılları iç siyasette anti-emperyalizmin dorukta olduğu dönem olarak tanımlanmaktaydı. Ancak bu siyaset kısa sürede popüleritesini yitirmiş, aynı kıtada olup rekabet içinde olunan devletlere karşı hızlı bir sanayileşme sürecine girilmiştir. Zaten bu üretimin devamında görülen misyoner, tüccar ve hayırseverlerce desteklenen yayılma hareketi, İngiliz siyasetçileri Afrika ve Pasifik'te geriye kalan 'boş' bölgelere yönlendirmiştir (Eldridge, 1978, s.6-7).

İngiliz siyasetçilerin boş alanları hedef seçmiş olmaları, idareleri altındaki kolonileri de içine alan geniş kapsamlı fikirler yürütmedikleri anlamı taşımamaktadır. Bunu Kont Carnarvon'un 1878 yılındaki ifadesinden okumak mümkündür. Carnarvon, 'İngilizce konuşan devasa bir topluluğun birbirine bağlandığı, mantıklı kanunlar, iyi bir hükümet ve iyi düzenlenmiş ekonomi ile...dinin ve ahlakın ışığı altında, en karanlık meskenlerin bile aydınlanabileceği bir sistem'den bahsetmektedir. Buradan en karanlık meskenlerin aydınlatılması için ateşi, iyi hizmetin ulaştırıldığı İngilizce konuşan toplumların yakacağı anlamı da çıkarılabilir. Gerçekten de 19'uncu yüzyılın sonlarında İngiltere'de emperyalizmi aydınlatma için bir araç, gurur duyulması bir medeniyet ilanı gibi algılayan kesimler vardı. Ancak emperyal yayılmanın hiçbir zaman tek bir usulü olmamıştır. Britanya İmparatorluğu her bir halka farklı bir muamelede bulunmayı tercih etmiştir (Eldridge, 1978, s.2; Johnson, 2003, s.2-3).

İngiliz emperyal politikasına yön veren önemli bir faktör de izlenen dış politikanın gidişatıdır. 'Dünyanın imalathanesi' oldukları dönemde, İngiliz donanmalarının Pax Britannica ülküsüyle denizleri dalgalandırdıkları (Hobsbawm, 1987, s.315), rakiplerinin varlık gösterememesinin etkisiyle de adeta kendi kendilerini 'iyi polis' olarak atadıkları gerçeği, emperyal politikalarını 'makul gerekçelere' dayandırmaya çalışan isimlerin dahi ifade ettikleri bir olgudur. İmparatorluğun -özellikle de Hindistan'ın- korunması, yüzyılın sonunda Salisbury hükümetinin ağırlıklı olarak önem verdiği bir siyasetti. Tabii olarak İngiliz ulusal çıkarları her türlü sömürgecinin menfaatlerinden önce gelmekteydi (Eldridge, 1978, s.4).

Toplum üzerinde de emperyal siyasetin etkileri hissedilmekteydi. Özellikle 1898'de Sudan'ın tekrar ele geçirilmesi ve 1899'da başlayan Boer Savaşı ile beraber emperyal düşünce İngiltere'de artık son derece popüler bir coşkuya dönüşmüştü. Zaten 17 ve 18'in yüzyıllarda İrlanda ve İskoçya asimile edilmiş, Kuzey Amerika da kolonileştirilmişti. Yayılmacı siyasetin de etkisiyle artık vatansızlık adeta yenilenmiş, militarizm, kraliyete adanmışlık, milli kahramanlardan ve milli kahramanlarla kimlik kazanma, dönemin önemli isimlerine duyulan hayranlık, Sosyal Darwinizm gibi ırkçı fikirlerle harmanlanmış olarak yeni İngiltere'yi oluşturmaktaydı (Claeys, 2010, s.3).

İngiltere ve Amerika'da, tartışmacılar ve filozoflar ırkçılık ve şovenizm rüzgarları esen yeni ortama düşünsel destek vermekteydi. Sosyal Darwinizm, 'güçlünün kazanması' yönündeki güce dayalı politikaları meşrulaştırmaktaydı. Barıştan yana olmak adeta bir zayıflık olarak kabul edilmekteydi. Din adamları dahi bu fikre katılmaktaydı. Hatta içlerinde, İsa'nın çarmıha gerilmesi ile Darwin'i ilişkilendirip bu sayede durumu meşrulaştırmanın ötesinde, emperyalizm, savaş, saldırı, eziyet ve savaşta ölüm gibi olgular üzerine methiyeler düzenler dahi olmuştur (Porter, 1968, s.39-40).

Her ne kadar İngiliz toplumunda gelişmelerden memnun ve ulusunun dünyayı yönetmekle görevlendirildiğine inanan, emperyalizme adeta adanmış bir çoğunluk olsa da gidişattan memnun olmayanlar da mevcuttu. Bir kısım anti-emperyalist insan, izlenen politikaların ülkeye en nihayetinde zarar verecek bir kandırmaca olduğu ve halkın varlığını tehdit ettiğine inanmaktaydılar. Ada halkına yaşanan kanlı katliam bilgileri ulaşmakta, olanlar vicdanları yaralamakta, tüm bunlar izlenen yayılmacı siyasetin ahlaki yönünü sorgulamalarına sebep olmaktaydı. Bu

¹ Tarihiçi John Darwin'le karıştırılmamalıdır.

bakımdan öne çıkan isimlerden biri de Adam Smith olmuştur. Smith, Doğu Hindistan Şirketi'nin aç gözlü, tekelci uygulamalarını, altın ve gümüş madenlerin ahmakça aranmasını ve günahsız yerlilerin ülkelerine haksızca el konulmasını kınamaktaydı (Claeys, 2010, s.3-4). Edmund Burke'nin ilk İngiliz Hindistanı valisi Warren Hastings'in bednam para yiyiciliğini; zorbalık, melanet, zulüm ve baskı ile suçladığı konuşmasının yankıları da uzun süre akıllarda kalmıştır (Burke, 1889, s.3-6). Nick Robins her ne kadar Burke'nin suçlamalarını acımasız bulsa da sonraki yüz elli yıl boyunca bu suçlamaların yankıları şirketi takip etmeye devam etmiştir. Öyle ki bu dönemde, oluşan olumsuz imaja karşı bir savunma niteliğinde olması ve görseelliği ile akıllara kazınması için Spiridone Roma adlı dönemin ünlü ressamı bir çalışma yapmak üzere görevlendirilmiştir. Bu çalışmasında ressam, doğunun aslında nasıl da İngiltere'ye zenginliklerini sunduğunu tasvir etmektedir. Robins'e göre Doğu Hindistan Şirketi, imtiyazlı tekellecilerin merkantilist dünyası ile sadece hissedarlarına karşı sorumlu olan şirketlerin sanayileşme çağı arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Özel fermanlarla kurulan şirket, İngiltere ve Asya arasındaki tüm ticareti tek elden yürütmüş, kısmî olarak egemenlik hakları taşımış, bu haliyle hakimiyeti altına aldığı bölgeleri yönetmiş ve bu bölgelerde ordular kurmuştur. Tüm bunların yanında finansmanı, idari yapısı ve iş dinamiği göz önünde bulundurulduğunda şirketin tam anlamıyla modern olduğu su götürmez bir gerçek olarak yorumlanmıştır (2012, s.5).

Victoria Dönemi'nin ilk sosyalistlerinden Robert Owen ise, Burke'den farklı olarak, eleştirileriyle İngiliz emperyalizminden ziyade genel dünya barışı adına sesini yükseltmiş, savaşın yaydığı kötülük ve daimî orduların varlığını eleştirmiştir (Claeys, 2010, s.23). Bir sonraki yüzyılda cereyan eden hadiseleri göz önünde bulundurduğumuzda Owen'in geleceği görmüş olduğunu söyleyebiliriz. İngiltere'nin emperyal politikalarından ziyade, -farklı ilkeler adına- izlenen politikaları eleştiren bir diğer topluluk ise *The Peace Society* (Barış Cemiyeti) olmuştur. 1843 yılında düzenledikleri toplantılarında, siyasetçi William Sharman Crawford'un Çin, Afganistan ve Sind'deki son askeri hareketlerine, Hristiyanlığın temel ilkelerine karşı olduğu gerekçesiyle sunduğu eleştiri de ses getirmiştir (Claeys, 2010, s.27).

İngiliz emperyalizminin izlediği net gidişatı tam olarak tarif etmek, herhangi bir ekonomik, kültürel, askeri ya da siyasi modele uyduğunu söylemek mümkün değildir. İmparatorluğun gelişip güçlenmesi uzun bir zaman aldı ve de ele geçirdiği her yeni bölge için farklı gerekçeler üretebildi. Bunun dışında yukarıda da belirtildiği üzere her sömürge için farklı bir taktik izlenmiştir. Bunlardan kimine kendini yönetme hakkı verilip kimine verilmemesi, izlenen siyasetin değişken olmasının bir sonucudur. 16'ncı yüzyılda, ana vatandaki merkezi otoritesini tamamladıktan sonra İngiltere, İspanyol ve Portekizlerin izinden gidip yeni zenginlikler aramaya koyulmuştur. 17'nci yüzyılda Kuzey Amerika ve Hindistan'daki sahil karakolları gelişmiş koloniler haline almaya başlamıştı. Ancak Asya'da devam eden pazar arayışları, sürecin devam etmesinin yanında İngilizlerin daha fazlasını istemesini beraberinde getirmiştir (Johnson, 2003, s.3-4).

Kraliyet çatısı altında toplanıp Londra'dan yönetilen Britanya İmparatorluğu, çok geniş bölgeler ve denizlerin askeri ve ekonomik hakimiyeti altına girmesi ile '*üzerinde güneş batmayan*' imparatorluk haline almıştı. 1900 yılına gelindiğinde Britanya İmparatorluğu dünyanın beşte birine denk gelen 400 milyon farklı ırk ve dini inançlara mensup insanı yönetmekteydi. 3.2 milyon km² içinde 60 sömürgeye sahiplerdi ve bunun 2 milyon km²'den fazlası ve 322 milyon nüfusa sahip en büyük payını İngiliz Hindistan'ı oluşturmaktaydı. Buna ek olarak Britanya İmparatorluğu, 24 milyonluk nüfusa sahip 7,6 milyon m²'lik bir alanda bulunan 5 farklı idareye daha sahipti. Dolayısıyla İngiltere, ticaret, mali hizmetler, iletişim, göç bağlantıları, donanma ve askeri güç olarak adeta *dünyanın merkeziydi*. İngilizlerin bu kadar geniş alana yayılan bu imparatorluğun üzerinde yürüttükleri idari kontrol kimi yerde despotça, kimi yerde ise kendilerine tabi olmuş yerel idareciler vasıtasıyla daha insani şekilde sağlanmaktaydı. Bu idare şekli öyle komplikeydi ki şaşılacak şekilde idare edilen halkların büyük bir kısmı hiçbir zaman bir İngiliz'le direkt iletişime geçememişti bile. Bu rakamsal verilen yanında bölgesel sınırları net bir şekilde belgelenen İngilizlerin '*etki alanı*' çok daha geniştir (Johnson, 2003, s.1).

3. Britanya İmparatorluğunun Emperyal Gelişimi

16'nci yüzyılda başlayan keşifler Britanya İmparatorluk tarihinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Aslında belki İngilizler, Fransa ile aralarında yaşanan *Yüzyıl Savaşları* yüzünden meşgul olmasalardı, daha erken bir tarihte emperyal yayılcılığa başlamış olabilirlerdi de. Nitekim Portekiz ve İspanya bu iki güçten önce denizaşırı yayılcılığa adım atmıştı. 1588'e kadar İngilizler bu anlamda İspanya ve Portekiz'le boy ölçüşebilecek durumda değillerdi. Zaten I. Elizabeth Dönemi'ne kadar İngilizlerin genel ilgileri deniz aşırı yayılmadan ziyade İrlandalılar, İskoçlar ve Gallilerle aralarındaki birliği sağlamaya yönelikti (Graham, 1970, s.11-14).

Britanya İmparatorluk tarihi *Birinci Britanya İmparatorluğu* ve *İkinci Britanya İmparatorluğu* olarak iki safhada incelenirken, bu tasnifin kesin sınırları ile ilgili netlik olduğu söylenemez. Mesela bazı uzmanlar 16 ve 17'nci yüzyıllar için Britanya İmparatorluğu ifadesini kullanmanın tam olarak doğru olmayacağını ifade ederler. Dolayısıyla '*Birinci Britanya İmparatorluğu*' ayrımının nereden başlayıp bittiği konusunda da tam olarak bir mutabakata varılamadığı söylenebilir. Ancak İmparatorluğun coğrafi dağılımı her zaman net olmuştur. Bir Atlantik İmparatorluğu olan bu devlet, Kuzey Amerika'dan Batı Hint Adalarına kadar uzanmıştır. Yine İkinci Britanya

İmparatorluğu'nun başlangıcı olarak Asya, Afrika ve Avustralasya'ya (Knight & Scollins, 1990) uzanışını kabul eden yaklaşımlar mevcuttur.

Birinci Britanya İmparatorluğu'nun daha ziyade ticari bir sisteme dayandığına dair genel bir kabul söz konusudur. Hakikaten de bazı çalışmalarda Birinci İmparatorluk Dönemi yerine 'Ticari İmparatorluk' ifadesinin kullanıldığını görmek mümkündür. Birinci İmparatorluğun bir diğer özelliği de deniz aşırı yerleşimleriyle biliniyor olmasıydı. Öte yandan idari anlamda, beyaz nüfusun yoğun katılımıyla yüksek ölçüde yerel özerkliğe dayalı yasal düzenlemelerin yapıldığı ve Londra'ya tabi bir yapıdan söz ediyoruz. İmparatorluğun tam olarak ne zaman başladığı net değildir. Victorian'lara göre Britanya İmparatorluğu Tudor denizcileriyle başlamıştır. Ancak İngiltere'nin 17'nci yüzyılın ikinci yarısından itibaren imparatorluk olduğunu kabul edenler de mevcuttur. Şayet 1783'te Amerikan kolonilerinin kaybedilmesini Birinci İmparatorluk döneminin son vakası olarak kabul edecek olursak, bu, *İkinci*'nin başlangıç tarihini saptamak adına bir kolaylık olacaktır. Yine başlangıç olarak 1763 ve 1815 tarihlerini esas alan tarihçiler de mevcuttur.

16'ncı yüzyılda yer yer çeşitli metinlerde Britanya İmparatorluğu ifadesi kullanılış olsa da bu, daha ziyade sahip olunan geleneğe ve Papa dahil yabancı otoriteler karşısındaki bağımsızlığa bir vurgu niteliğindedir. Bilhassa VIII. Henry'nin '*imparatorluk*' ifadesini Roma ile yaşanan ayrıktan sonra kullandığı bilgisine sahibiz. Zaten 1603 itibarıyla İskoçya, İrlanda, Galler ve İngiltere'nin aynı idare altında birleşmesi ile de bu ifade aslında esas anlamını sürdürmüş sayılmaktaydı (Canny, 1998, s.1; Marshall, 1999, s. 43-44).

Deniz aşırı kolonileşmeyi yürüten İngilizler, bunu sürdürürken Gallileri (Welsh) adeta sessizce oyuna dahil etmişti ancak buna rağmen kolonileşme faaliyetlerini tamamen kendilerine ait olan bir girişim gibi algılamaktaydılar. Zira İrlandalılar ve İskoçların pek azını 18'inci yüzyıla kadar deniz aşırı kolonizasyon adına ehil görmekteydiler. Zaten buradan İngilizlerin 1603 itibarıyla Britanya hükümdarına tabi olan diğer halklardan daha ileri bir seviyede Avrupa yayılmacılığı fikri hususunda 'olgunlaşmış' olduklarını anlamak mümkün. Ancak tüm deniz aşırı maharetlerine rağmen İngilizler, İspanyol ve Portekizlerin 'keşiflerini' yakalamakta zorlanmaktaydılar. Bazı tarihçilere göre deniz aşırı imparatorlukların kurulması yapılan bu keşiflerin kaçınılmaz bir sonucudur.

İngiliz Kilisesi'nin Papalık'tan ayrılması meselesini de emperyal yayılmacılık açısından ayrıca değerlendirmek lazım. Bu adım her ne kadar popüler anlamda VIII. Henry'nin Aragon'lu Catherine'den ayrılıp Anne Boleyn ile evlenmesi sebebiyle gerçekleşmiş olarak sunulsa da parlamentonun kabulünü sağlayan somut sebepler de göz ardı edilmemelidir (Snowden , 1905, s.65). Kilise ayrımı net bir şekilde yapılmış, fakat VIII. Henry'nin ölümünden sonra mezhep odaklı çekişmeler devam etmiştir. VI. Edward'ın kısa süren krallığının ardından VIII. Henry'nin Aragonlu Catherine'den olma kızı I. Mary'nin başa geçmesi ve tekrar Papalık ile ilişkileri düzeltmeye çalışması bu açıdan önemlidir. Kanlı olarak anılan I. Mary'nin hakimiyetinden hemen sonra I. Elizabeth'in başa geçmesiyle mezhep mücadeleleri Protestanların lehine dönmüştür (Hilliam, 2005, s.40-52; Snowden , 1905, s.67-69).

I. Elizabeth Dönemi'nin İngiliz emperyalizmi açısından bir diğer önemi ise denizlerde ciddi ölçüde varlık gösteren diğer Avrupalı güçlerle olan rekabet sonucunda donanma teknolojisinde kaydedilen gelişmeler olmuştur. Yelkenli gemiler alanında gerçekleştirilen bu yenilikler, İngilizlerin dünyanın dört bir yanına uzanan emperyal ağlarının en önemli bir aracı haline gelmiştir (Roger , 1998, s.80).

Atlantik, Asya ve Afrika'ya dair keşiflere olan ilginin 16'ncı yüzyılın sonundan evvel sayıca düşük olduğunu biliyoruz. Bu bilgiyle I. Elizabeth Dönemi'ne baktığımızda ise İngilizlerin İspanyol rakiplerine karşı ne kadar geri kaldıklarını fark edip almaya geçtikleri bir dönemi görmekteyiz. Daha fazla risk alınmasıyla bu dönemde ticari yatırımlar sonucunda İngilizler Afrika kıyıları, Levant, Rusya, Hint Okyanusu ve pek çok başka noktaya ulaşmışlardır. Ancak 17'nci yüzyılda gerçekleşen bu faaliyetler, yerleşim sağlanmadığı için henüz *emperyal* ya da *kolonyal* olarak adlandırılmamaktaydı.

Eldridge, 17'nci yüzyıl İngiltere'sinin deniz aşırı faaliyetlerini daha ziyade ticari olarak yorumlamaktadır. Buna göre İngilizler -1651'de ticaret ve 1696'da denizcilikle alakalı çıkarmış oldukları yasalarla- deniz aşırı ticaretle ilgili düzenlemeler yapmış, böylece ithalat-ihracat ve nakliye ile ilgili bir tekel oluşturmaya çalışmışlardır. İngilizler taşımacılığın dışında, taraflar arasında komisyonculuk da yapabiliyordu. Böylece İngiliz ticaret ve sanayisi gelişim gösterip Sanayi Devrimi'nin başlangıcına ulaşılmış oldu (Eldridge, 1978, s.11).

Deniz aşırı girişimleri hararetle savunanlar, gerçekleştirilen faaliyetleri Protestanlığı yaymak adına bir fırsat olarak da görmekteydiler. Bu isimler, bunun Katolik Kilisesi'ne karşı gerçek inananların dini bir görevi olduğunu savunmaktaydılar. Zaten İrlanda'nın İngiltere potası içinde eritilmesinin ya da kendi halkını ilahi bir toplum haline getireceğine inanarak buna destek olan İrlandalıların referansları da dini idi (Canny , 1998, s.2-6).

Daha 1570'lerde I. Elizabeth Dönemi siyaset adamlarından Sir Thomas Smith, İngiliz '*Commonwealth*'ini ya da başka bir ifadeyle *İngiliz uluslar topluluğunu* genişletmenin tek yolunun askeri zaferler sonucunda ele geçirilen deniz aşırı noktalarda koloniler inşa etmekten geçtiğini savunmaktadır. Smith'e göre nasıl ki Roma kolonyal yapısı İngilizleri uygarlaştırdıysa, İngilizlerin yeni kolonileri de başka milletlerin uygarlaştırılmasına hizmet edecekti.

Smith'den kısa bir süre sonra William Strachey'in de benzer fikirleri savunduğunu görüyoruz. Öne sürülen bu fikirler bize yayılcı siyasetlerine 'uygarlık götürme', 'medenileştirme' gibi söylemleri gerekçe gösteren İngilizlerin, bu yaklaşımlarını hangi temele dayandırdıklarını göstermektedir.

Öte yandan bazı metinlerde kolonileştirme yerine daha yumuşak bir kullanım sağlamak amacıyla 'ekim alanı' ifadesi kullanılmış, Kuzey Amerika'daki pek çok yerleşim yeri 'ekim alanı' olarak isimlendirilip 1660'tan sonra bunların idaresi *Ticaret ve Ekim Kurulu* adı altında toplanmıştır. Kolonileştirmenin üstü örtülmüş hali olan ekim alanlarının varlığı bize aslında sömürgeleştirmenin sözde coğrafi keşiflerden önce başlamış olduğunu göstermektedir. İrlanda'nın Ulster bölgesi, ilk olması hasebiyle, bir İngiliz kolonisinin nasıl idare edileceği ve Britanya İmparatorluğunun nasıl işleyeceği hususunda meraklılarına fikir vermektedir. Her ne kadar birleşmenin ilk adımını atan Kral VI. ve I. James² bu birleşmeden etnik olarak ahenk içinde birbirine karışacak bir toplum ummuş olsa da hâkim olan unsur hep İngilizler olmuştur (Canny, 1998, s.7-12; Smith, 1583, s.9-46).

En nihayetinde VI. ve I. James ile birlikte artık *Great Britain* yani Büyük Britanya isminin, kullanıldığını görüyoruz. Bu dönemde 'Büyük Britanya İmparatorluğu' ya da 'Büyük Britanya Emperyal Hükümdarı' gibi ifadeler, yayılcı bir çağrışımın ziyade gerçekleşen birleşmeye atfen kullanılmaktaydı. Hedeflenen 'Sevgi birliği', İngilizlerin devletlerini üniter bir devlet olarak görmek arzusu ve İskoçya'yı siyasi, kültürel ve dini anlamda etkisi altına alma isteği üzerine gerçekleşmemiştir. Dolayısıyla 'Britanyalı' ve 'Britanya' gibi ifadeler akla yayılcılığı getirmeye başlamıştır. İngiliz yayılcılığı adına bu dönemde dikkat çeken bir diğer husus ise artık Amerika ya da diğer bir ifadeyle Yeni İngiltere'de yerleşim yerlerinin kuruluyor olmasıdır. İngilizleri rakipleri İspanyol, Portekiz ve Fransızlardan ayıran özellik ise İrlanda'nın kolonileştirilmesi sürecinde edindikleri tecrübeler olmuştur. Zira İrlandalıların, zorlu bir millet olmaları nedeniyle Amerikan yerlileri ile kıyaslanarak onlardan 'aşağı kalır yanlarının olmadığı' ifade edilmektedir (Pagden, 1998, s.34-35).

Farklı dönemlerde farklı motivasyonlarla ilerleyen İngiliz kolonyal yayılcılığının çoğu zaman esas itme gücü ticaret, nüfuz ve büyüme arzusu olmuştur. Kurulan yeni oluşumların motivasyon aracının zaman zaman dini sebepler olduğu da görülür. Buna dair açık bir örnek olarak I. Charles Dönemi'nde Amerika'nın Massachusetts bölgesinde (şimdi eyaleti) kurulan Plymouth adlı yerleşim yerini gösterebiliriz. Burası İngiliz reformcu Protestan Hristiyanların 'kutsal bir topluluk' inşa etmek adına kurmuş oldukları bir yerdir (Appleby, 1998, s.75; Snowden, 1905, s.78).

II. Charles Dönemi'nde gerçekleşen bir olay ise İngilizlerin doğu yayılcılığı adına son derece önem taşımaktadır. Kralın Portekiz hanedanından olan gelin adayı Catherine de Braganza için verilen çeyize Bombay da dahildi ve burası 1668'de Doğu Hindistan Şirketi tarafından devralındı. Bu önemli nokta, salt Hindistan'a yayılma hedefiyle değil, aynı zamanda bu üsle İngilizlerin Kuzey Afrika'ya da daha rahat ulaşmalarını sağlaması bakımından hayati bir öneme sahip olmuştur (Aylmer, 1998, s. s.467-470; Braddick, 1998, s.300; Israel, 1998, s.423-429; Marshall, 1999, s.278; Pagden, 1998, s.38;).

17'nci yüzyılın sonuna gelindiğinde, Hindistan ticareti adına önemli bir gelişme meydana gelmiştir. Doğu ticaretini tekeline alan Doğu Hindistan Şirketi'ne karşı memnuniyetsizlikler yükselmiş, bu tekeli kırmak isteyen tüccarlar siyasetçilerle birleşip bir başka şirkete daha ticari imtiyazlar tanınmıştır. Her ne kadar Doğu Hindistan Şirketi lağvedilmeye çalışılmışsa da bu bir süre için başarılı olamamıştır. Çünkü Asya ticaretinde durum Amerika'dan farklıydı. Amerika ile gerçekleşen ticari faaliyetlerde çoktan beri tekel kırılmış, tüccarlar bireysel olarak ticaretlerini yürütür olmuştur. Ancak Doğu Hindistan Şirketi'nin sahip olduğu prestij bir şekilde varlığını devam ettirmesine sebep olmuştur (Marshall, 1999, s.282-283).

Kolonyal genişleme Kraliçe Anne Dönemi'nde özellikle Kuzey Afrika ve Akdeniz ticareti anlamında çok kilit bir nokta olan Cebelitarık Boğazı'nın İngilizlerin eline geçmesiyle devam etmiş, bir müddet sonra onun halefi döneminde ise boğazın konumu Utrecht Antlaşması ile sağlama alınmıştır (Burton, 1880, s.75-89; Snowden, 1905, s.90).

18'inci yüzyılın ikinci yarısında, bir yandan Doğu Hindistan Şirketi bölgede gittikçe güç kazanırken diğer yandan da Batı Afrika'da Fransızlarla amansız bir mücadele devam etmekteydi. Bu mücadelenin sonunda İngilizler Fransızların en büyük köle ticaret üssünü ellerinden almışlardı. Öte yandan Amerika'da da Guadeloupa, Grenada, Dominica, Tabago ve St. Vincent gibi adaların ele geçirilmesiyle önemli üsler ele geçirilmişti (Lenman, 1998, s.162). Yine 18'inci yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla Pasifik Okyanusu metodik olarak keşfe tabi tutulmuş, Ümit Burnu ve Horn Burnu üzerinden araştırılıp hammadde depoları ve buna paralel olarak İngiliz mallarına pazar olabilecek yerler belirlenmek suretiyle doğuya giden direkt ulaşım yolları keşfedilmeye çalışılmıştır (Harlow, 1952, s.63).

² VI James ve I James aynı kişidir. İngiliz kral ve kraliçeleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mike Ashley (2022), *A Brief History of British Kings and Queens*, London

III. George Dönemi'nde Hindistan adına önemli bir gelişme olarak, artık buranın bir valilik şeklinde yönetilmeye başlanması ve ilk Hindistan Genel Valisi olarak buraya Warren Hastings'in atanması mutlaka zikredilmelidir. Evvelce sırf ticari görünümde olan gayri resmî imparatorluğun, bu şekliyle resmîyet kazandığını görüyoruz. Doğuda işler iyi giderken Amerika'da ise bağımsızlık savaşı patlak vermişti. Paris Anlaşması'yla 13 Amerikan kolonisinin kaybı, İngiltere'de bomba etkisi yaratmıştı (Shy, 1998, s.322; Snowden, 1905, s.99).

Amerika'yı kaybetmiş olmalarıyla birlikte, Hindistan'daki güçleri İngilizlere Asya'nın başka bölgelerinde aktif olma şansı vermektedir. Bilhassa Bengal'in ele geçirilmesi ile İngilizler artık Hindistan'da savaş gemileri ve askeri birlikler bulundurabiliyorlardı. Ancak Hindistan'ın güvenliği o kadar önemliydi ki 1798'de Fransızlar esasında coğrafi olarak uzak gibi görünen Mısır'a girince, İngilizler peşi sıra Orta Doğu'da önlemler alma ihtiyacı hissetmişlerdi. Bu anlamda Osmanlı Devleti ve İran'la ittifaklar kurulup Mısır ve Kızıldeniz'e de donanmalar sürülüp Fransızlar Levant'a yaklaştırılmamış olmasına rağmen İngilizlerin Osmanlı ve İran üzerinde devamlı bir etki oluşturması mümkün olmamıştır (Marshall, 1998, s.25). Bu arada 18'inci yüzyılda İrlanda Protestan kolonyal milliyetçiliğinin Amerikan kolonilerinde emsali görülmemiş bir şekilde yükselişe geçtiğini ifade etmek gerek. Bazı sektörlerde dışlanmış olmalarına rağmen İrlandalılar 18'inci yüzyıl İngiliz Atlantik ekonomisinde faal olmuşlardır (Marshall, 1999, s.45).

20'nci yüzyılın başlarında Amerikalı tarihçiler, Birinci İmparatorluğun tarih yazımında önemli bir rol oynamışlardır. Dolayısıyla Birinci İmparatorluk dönemi anlatımlarında kolonyal Amerika'ya önemli ölçüde yer ayrılmıştır. Ancak aynı durum Batı Hint adaları adına söz konusu olamamıştır (Marshall, 1999, s.43-44). Zaten Amerika'nın bağımsızlık ilanı da dünya emperyal siyaseti adına önemli bir mihenk taşıdır. Bu kayıpla birlikte artık İngilizler daha ziyade Doğu pazarlarına önem verip özellikle Hindistan ve Çin pazarına yönelik hamleler yapmaya yönelmişlerdir. 1600'de kurulmuş olan Doğu Hindistan Şirketi de ipek, baharat, çay, kahve ve Çin porseleni gibi ürünlerle çok başarılı bir ticaret sürdürmüştür. Öte yandan artık can çekişen Moğol İmparatorluğundan doğan boşluğu da doldurma fırsatını kaçırmayan İngilizler, siyasi güç kazanmayı da ihmal etmemişlerdir.

1815'ten sonraki süreçte, İngilizlerin artık sadece Batı Hint adaları, Kuzey Amerika ve Batı Afrika'nın değil, aynı zamanda doğu ticaret ağlarını da kontrollerinde bulundurduklarını görmekteyiz ki bunlar da Hindistan ve Çin'e uzanmaktaydı. Yine Victoria Dönemi'nin başında Avustralya'daki İngiliz varlığı emniyete alınmıştı. Bunun yanında Victoria Dönemi başlamadan kısa bir süre önce Navarin Deniz Savaşı gerçekleşmiş, akabinde de Yunanistan'a bağımsızlık verilmiştir (Snowden, 1905, s.109).

İmparatorluğun tüm deniz yolları her ne kadar İngiliz donanmasının sıkı kontrolünde olsa da İngiliz savunma stratejisinin iki zayıf noktası vardı. Bunlardan biri Karadeniz'deki Rus donanması, diğeri ise yine Hindistan'ın karadan bir Rusya tehdidiyle karşı karşıya olmasıydı. Bu noktada konumları nedeniyle Çanakkale Boğazı ve Türkiye'nin bütünlüğü büyük önem arz etmekteydi. Özellikle İstanbul, İngiliz yetkililerce tam olarak Hindistan'ın anahtarı olarak addedilmekteydi. Yine Rusya'nın Orta Asya'da Hindistan'ın kuzey batı sınırında bulunan Afganistan'a doğru ilerlemesi ayrı bir tehdit unsuruuydu. 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus Savaşı, 1877 yılı ile İngilizlerin Rus tehdidini özellikle İstanbul adına alarm seviyede hissetmiş olduğu bir hadiseydi. Zira Ruslar eş zamanlı olarak Orta Asya'da agresif bir ilerleme içindeydiler. Bir yandan Osmanlı ile Balkanlar ve Kafkaslar'da savaşırken, diğeryandan Merv'in yolunu tutmuşlardı. Bu, 800 kilometre sonra Herat'ta olmaları anlamına gelmekteydi ve İngiliz devlet adamlarını ciddi kaygıya sevk etmişti. Hindistan'ın tehlikeye düşmesi halinde Kraliçe'ye tüm imparatorluk güçleri ile Orta Asya'yı Moskoflardan temizleyip onları Hazar'a dökme çağrısında bulunmaktalardı. İngilizlerin Hindistan'a verdikleri önemi, Hindistan yolunda bulunan devletlerin güçlendirilmesini hayati bir dış politik gaye olarak görmelerinden net bir şekilde anlamak mümkündür. Bu şekilde imparatorluk merkezi ile Hindistan arasında kalan bölgede büyük güçlerle direkt temas etmelerini gerektirmeyecek bir müdahale sahası oluşturacaklardı. Bu da tüm güzergah üzerinde etkin olmalarını gerektiriyordu. Ancak bu devletlerin varlıklarına bir başka büyük güç tarafından son verilmesi, aynı siyaseti sürdürmeye devam edecekleri anlamına gelmemekteydi (Mahajan, 2003, s.20-55).

Aynı yüzyılın başlarında, kölelik sorunu üzerine tartışmalar İngiliz gündemini oluşturmaktaydı. Bu dönem artık imparatorluk bünyesinden köleliğin yavaş yavaş kaldırılmaya başlandığı aralık olarak kabul görmektedir. Daha ziyade misyonerlik cemiyetleri bu anlamda kamuoyu oluşturmaya çalışmışlardır (Bayly, 1989, s.53-56; Eldridge, 1978, s.12-15). Yine yüzyılın ilk yarısında İngilizler ve Güney Afrika'da yaşayan Dutch Boer'ler yani Dutch çiftçiler arasında geçen mücadeleye de tanık oluyoruz. Olanlar, aslında 1815'te Cape'in ele geçirilmesinden sonra yaşanan anlaşmazlıkların sonucudur denilebilir. Ancak İngiliz kaynaklardaki nakli, daha ziyade 'İngilizlerin köleliğe karşı sergilediği özgürlükçü ve insancıl politikaya Dutch Boer'lerin itirazı ve bu sebeple çıkan anlaşmazlıklar³' şeklindedir (Saunders & Smith 1999, s.597-623). Bunun sonucunda Dutch Boer'ler Turuncu Nehir'in ötesine göç edip, İngiliz idari alanını terk etmişler, bu olaya da Büyük Göç ya da *The Great Trek* adı verilmiştir.

³ Walker, 'Büyük Göç'ün sebeplerini detaylı olarak ele almaktadır. bkz.1948, s.59-105.

İngilizlerin bu dönemde karşı karşıya kaldığı bir diğer sorun ise Kanada İsyanları'dır. Her ne kadar askeri anlamda büyük bir başkaldırı olmamış olsa da Kanada İsyanları'nın en önemli özelliği, siyasi arenada büyük ses getirmiş olmalarıdır. Aşağı ve Yukarı Kanada'da gerçekleşen iki başkaldırıdan oluşan bu isyanların çıkış noktaları siyasi reform talepleri idi (Martin, 1999, s.522-545). Hemen hemen hepsi birbirine yakın dönemlerde meydana gelen Büyük Göç problemi, Kanada İsyanları gibi olaylar, aslında fütursuz kolonyal politikaların, kontrolsüzce yapılan yayılmacılığın bir neticesi olarak görülmelidir. Artık 'Mother Country' dedikleri ana vatan ve koloniler arasındaki ilişkilerin boyutu değişmeye başlamıştı (Eldridge, 1978, s.19-23; Snowden, 1905, s.115).

Adalar birliğini tamamladıktan sonra ticarî hedeflerle deniz aşırı yayılmaya ağırlık veren Britanya İmparatorluğu, bu yayılmayla birlikte uzak coğrafyalarda göçlerle beslediği koloniler kurmuştur. İngiliz emperyal gelişiminde 18 ve 19'uncu yüzyıllar ayrı bir önem arz etmektedir. Diğer sömürgeci rakiplerine fark atan İngilizler, Victoria Dönemi'nde dünya siyasetinde emperyal konum ve deniz gücü bakımından zirveye oturmuştur. Yine gerçekleşen Sanayi Devrimi, dünyanın lider sanayi gücü olmasını sağlamış, Avrupalı rakiplerine bu anlamda da fark atmaya başarmıştır. Etki alanı sahip olduğu kolonyal sınırlardan daha geniş olan Britanya İmparatorluğu'nu 20'nci yüzyılın ortalarında ise farklı bir safha beklemektedir.

SONUÇ

İngilizler, tarih boyunca farklı imparatorlukların sürdürdükleri emperyal siyaseti daha ileri taşımış, emperyalizmi dekolonizasyon dönemine kadar tarihin en profesyonel halinde yaşatmışlardır. Ticari hedeflerle başladıkları bu yolculukta, kalıcı olmanın yollarını aramış, ele geçtikleri yerlere yerleşirken de karşılaştıkları zorluklara, '*barbar ve geri kalmış*' milletler için alınan riskler olarak bakmışlardır. Elbette kendi toplumlarından bile, izledikleri bu siyaseti eleştirenler olmuştur. Mutlaka ki bu gibi eleştirilere verilecek etki gücü yüksek cevaplar düşünülmemiş değildi. Gidilen ülkelerdeki halkları '*boş ve batıl inanç dünyalarından kurtarmak*' esastı. Dolayısıyla üzerine konuşulduğunda '*insan eti yiyen, insanları tanrılarına kurban eden, çok tanrılı, çok eşli, ensest ilişkilerin yaygın olduğu*' toplulukları bu kötü özelliklerinden kurtarıyor olmak, ulvi hedefler olarak yayılmayı meşru kılmıştı kimi zihinlerde. Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi yayılmanın esas hedefi sadece ahlaki amaçlar taşıyordu. Sermaye sahiplerinin ticari hedeflerle kolonileşme hareketine yön verişleri ve ülkenin nüfuzunun daha geniş bir alana yayılıyor olması aslında en gerçekçi motivatörlerdi. Zaten zamanı geldiğinde, -muhtemeldir ki tatmin edici ölçüde maddi fayda sağlandıktan sonra- bu siyasetin en önemli ayaklarından biri olan kölelik sisteminin sürdürülebilir olmadığı anlaşılmış ve köleliğin en mühim icracılarından olan İngilizler, yaşadıkları '*uyaniş*' sayesinde durumu bu defa tersine çevirmişlerdi. Artık köleliğe karşıydılar ve hatta en önemli kölelik karşıtlarından olarak kendilerine sadık olan yerlilere '*kendi kendilerini yönetme hakkı*' lütfediyorlardı. İşte tam da burada resmî-gayri resmî emperyalizm tasnifinin ikinci ayağı devreye giriyordu. Zaten gayri resmî emperyalizm daha az maliyetliydi ve de insan kaybı tehlikesi çok düşüktü. Sadece yerli iş birlikçilere ihtiyaç daha fazla kendini gösteriyordu, ama onlara ulaşmak da çok zor değildi. Bu durumda resmî olan sömürgeler, daha az dikkat çekici olan gayri resmî emperyalizmin yeni araçlarına dönüşüyordu.

Sömürgecilik Tarihi dersleri hep İspanyolların ve Portekizlerin çalışmalarını anlatmakla başlarken, Fransızlar ve Hollandalılar günümüz siyasetinde bile hala mevzu bahis edilecek derecede iz bırakır olmuşken, İngilizlerin bu yönde öne çıkışı aslında çok yönlü bir durumdur. Bunları en yalın haliyle şu şekilde özetlemek mümkün olabilir: Öncelikle, İngilizler okyanus ötesi koloniciliğine girişmeden evvel İrlanda ve İskoçya gibi '*tedip edilmesi zor*' halklara hakimiyetlerini kabul ettirip birliklerini tamamlamış, bu da diğer Avrupalı devletlere nazaran sömürgecilik alanında daha derin tecrübenin yanında, ne yönde daha sistemli hareket etmeleri gerektiği konusunda onlara farkındalık kazandırmıştır. İkincil olarak sanayileşme ve seri üretimin Avrupa'nın diğer halklarına nazaran daha gelişmiş olması, sermayenin hem yeni hammadde hem de yeni pazar arayışı için siyasete yön vermesini beraberinde getirmiştir. Üçüncü olarak, elde edilmiş olan topraklarda kalıcı olmak adına İngilizler, diğer çağdaşlarından daha sistematik bir şekilde kültürel öğelere ağırlık vermiş, dil bilimi, antropoloji, arkeoloji, din bilimleri, doğa bilimleri, tıp, eğitim gibi alanlarda yoğun çalışmalar sürdürmüş ve de başarılı olmuşlardır.

KAYNAKÇA

- Addo, H. (1986). *Imperialism: The Permanent Stage of Capitalism*. The United Nations University, Japan.
- Appleby, J. C. (1998). War, Politics and Colonization, 1558-1625, Nicholas Canny (Ed.), *The Oxford History of The British Empire – The Origins of Empire* içinde (s.55-78) New York.
- Ashley, M. (2022). *A Brief History of British Kings and Queens*. London.
- Aylmer, G. E. (1998). *Navy, State, Trade, and Empire*, Nicholas Canny (Ed.), *The Oxford History of The British Empire – The Origins of Empire* içinde (s. 467-480), New York.
- Bayly, C.A. (1989). *Atlas of the British Empire*. New York-Oxford.
- Belsham, W. (1805). *History of Great Britain, from the Revolution, 1688, to the Conclusion of the Treaty of Amiens, 1802*. Richard Phillips, London.
- Braddick, M. J. (1998). The English Government, War, Trade, and Settlement, 1625-1688, Nicholas Canny (Ed.), *The Oxford History of The British Empire – The Origins of Empire* içinde (s. 286-308). New York.
- Burke, E. (1889). *The Works of the Right Honorable Edmund Burke*, Volume 10. Boston.
- Burton, J. H. (1880). *A History of the Reign of Queen Anne*. Edinburgh and London.
- Cabral, A. (2000). Imperialism, Colonialism, and Neocolonialism, Ronald H. Chilcote (Ed.), *Key Concepts in Critical Theory: Imperialism, Theoretical Directions* içinde (s.247-252). New York.
- Cain, P. J. (2002). *Hobson and Imperialism: Radicalism, New Liberalism, and Finance 1887-1938*. Oxford.
- Cain, P. J., & A. G. Hopkins (1993). *British Imperialism: Innovation and Expansion (1688-1914)*. New York.
- Canny, N. (1998). The Origins of Empire: An Introduction, Nicholas Canny (Ed.), *The Oxford History of The British Empire – The Origins of Empire* içinde (s. 1-33). Oxford University Press, New York.
- Claeys, G. (2000). The “Survival of the Fittest” and the Origins of Social Darwinism. *Journal of the History of Ideas*, Apr., 2000, 61, 2 (Apr., 2000), 223-240.
- Claeys, G. (2010). *Imperial Sceptics: British Critics of Empire 1850-1920*. Cambridge.
- Cohen, B. J. (1974). *The Question of Imperialism*. London.
- Darwin, J. (1997), Imperialism and the Victorians: The Dynamics of Territorial Expansion, *The English Historical Review*, 112, 447 (Jun.,) s. 614-642.
- Darwin, J. (2012). *Unfinished Empire-Global Expansion of Britain*. New York.
- Doyle, M. W. (1986). *Empires*. New York.
- Eldridge, C.C. (1978). *Victorian Emperialism*. Humanities Press, Atlantic Highlands N.J.
- Eldridge, C.C. (1996), *The Imperial Experience from Carlyle to Forster*. Macmillian Press, London.
- Erskine, A. (2010). *Roman Imperialism*. Edinburgh.
- Ferguson, N. (2004). *Empire, The Rise and Demise of the British World Order and the Lessons for Global Power*. Basic Books, New York.
- Gencer, M. (2006). *Imperialismus und die Orientalische Frage*. TTK, Ankara.
- Go, J. (2014). Capital, Containment, and Competition: The Dynamics of British Imperialism, 1730-1939, *Social Science History* 38, No.1-2 (Spring-Summer), Cambridge, s. 43-69.
- Graham, G. S. (1970). *A Concise History of the British Empire*. The Viking Press, New York.
- Hardt, M., & A. Negri. (2000). *Empire*. Cambridge MA.
- Harlow, V. T. (1952). *The Founding of The Second British Empire 1763-1793*, Volume I, London-New York-Toronto.
- Hayta, N. (1994). Rodos ve 12 Ada'nın İtalyanlar tarafından işgali ve işgalden sonra adaların durumu (1912-1918), *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 5, 5, 131-144.
- Hilliam, P. (2005). *Elizabeth I-Queen of England's Golden Age*. New York.
- Hobsbawm, E. (1987). *The Age of Empire 1875-1914*. Vintage Books, New York.

- Hobson, J. A. (1902). *Imperialism-A Study*. New York.
- İplikçi, A. (2017). Kolonyalizm ve emperyalizm üzerine bir değerlendirme, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Aralık 2017 (4), 1527-1540.
- Israel, J. J. (1998) The Emerging Empire: The Continental Perspective, 1650-1713, Nicholas Canny (Ed.), *The Oxford History of The British Empire – The Origins of Empire* içinde (s.423-444). New York.
- Johnson, R. (2003). *British Imperialism*. New York.
- Kavas, A. (2009). Sömürgecilik, *TDVİA*, 39, 394-397.
- Knight, I., & R. Scollin. (1990). *Queen Victoria's Enemies (4): Asia, Australasia and the Americas*. Osprey Publishing, London.
- Koebner, R., & H. D. Schmidt. (1965). *Imperialism: The Story and Significance of A Political Word*. Cambridge.
- Lee, Chung Eu (2015). The Justification of English National Imperialism in John Dryden's Poems, *한국외국어대학교 영미연구소*, Vol. 34, s.209-228.
- Lenman, B. P. (1998). Colonial Wars and Imperial Instability (1688-1793), P. J. Marshall (Ed.), *The Oxford History of The British Empire – The Eighteenth Century* içinde (s. 151-168). New York.
- Luraghi, R. (2015). *Sömürgecilik Tarihi*. E Yayınları, İstanbul.
- Magdoff, H. (1965). *The Age of Imperialism*. New York.
- Mahajan, S. (2003). *British Foreign Policy 1874-1914: The Role of India*. Routledge, London/New York.
- Marshall, P. J. (1998). Introduction, P. J. Marshall (Ed.), *The Oxford History of The British Empire – The Eighteenth Century* içinde (s. 1-25). New York.
- Marshall, P. J. (1999). The First British Empire, Robin W. Winks (Ed.), *The Oxford History of The British Empire – Historiography* içinde (s.43-72). Oxford University Press, New York.
- Marshall, P. J. (1998). The English in Asia to 1700, Nicholas Canny (Ed.), *The Oxford History of The British Empire – The Origins of Empire* içinde (s.264-285). New York.
- Martin, G. (1999). Canada from 1815, Andrew Porter (Ed.), *The Oxford History of the British Empire Volume III-The Nineteenth Century* içinde (s.522-545). Oxford-New York.
- Oldfiel, J. R. (1998). *Popular Politics and British Anti-Slavery, The Mobilisation of Public Opinion against the Slave Trade, 1787-1807*. Routledge, London-New York.
- Özcan, A. (2000a). İngiliz Sömürgeciliği, *TDVİA*, C.22, s.299-302.
- Özcan, A (2000b). İngiltere, *TDVİA*, C. 22, s.296-299.
- Pagden, A. (1998). The Struggle for Legitimacy and the Image of Empire in the Atlantic to c.1700, Nicholas Canny (Ed.), *The Oxford History of The British Empire – The Origins of Empire* içinde (s. 34-54). New York.
- Porter, B. (1968). *Critics of Empire: British Radical attitudes to colonialism in Africa, 1895-1914*. Macmillan, London-Melbourne-Toronto, New York.
- Porter, B. (2004). *The Lion's Share*. London.
- Robins, N. (2012). *The Corporation That Changed the World*. Pluto Press, London.
- Roger, N. A. M. (1998). Guns and Sails in the First Phase of English Colonization, (1500-1650), Nicholas Canny (Ed.), *The Oxford History of The British Empire – The Origins of Empire* içinde (s.79-98). New York.
- Saunders, Ch., & I. R. Smith, (1999). Southern Africa, 1795-1910, Andrew Porter (Ed.), *The Oxford History of the British Empire Volume III-The Nineteenth Century* içinde (s.597-623). Oxford-New York.
- Schumpeter, J. (2007). *Imperialism and Social Classes: Two Essays by Joseph Schumpeter*, Auburn-Alabama.
- Sergeev, E. (2013). *The Great Game 1856-1907*. Washington-Baltimore.
- Shy, J. (1998). The American Colonies in War and Revolution 1748-1783, P. J. Marshall (Ed.), *The Oxford History of The British Empire – The Eighteenth Century* içinde (s. 300-324). New York.
- Smith, Sir T. (1583). *De Republica Anglorum*. London.
- Snowden, C. E. (1905) *A Brief Survey of British History*. London.

Walker, E. A. (1948) *The Great Trek*. London.

Welsh, F. (2002). *The Four Nations: A History of the United Kingdom*. Harper Collins.

Winks, Robin W. (Ed.) (1999). *The Oxford History of The British Empire – Historiography*. Oxford University Press, New York

Young, C. (1970). Decolonization in Africa, L. H. Gann & Peter Duignan (Ed.), *Colonialism in Africa 1870-1960 Volume 2* içinde (s. 450-502). Cambridge University Press, Cambridge.